

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

10173

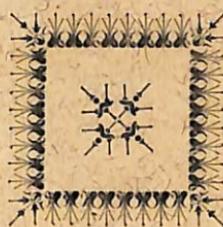
A. Badar 109

ՄՈՒՀԱՄՄԵԴ

ԱՇԽԱՏԱՄԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԱՄԻՐԻ ԱՆԵԱՆՑԻ

1904

297q
U - 96K

03 NOV 2009

297
L-96u.

ՄՈՒՀԱՄՄԵԴ

ԱՇԽԱՏԱԿՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԱՄԻՐԵԱՆՑԻ

~~~~~

1904.

8.02.2013

10173

ՀԱՆՐԱՊԵՍՏԵԼԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Հ. Ա. Ա. ԲԵԼԵՆՅՈՒ
Դ ԹԻՖԼԻՍ

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Տիեզերական պատմութեան մէջ ամենանշանաւոր անձանց մէկը արար Մուհամմէդն էր, որ քառասուն տարեկան հասակում մարգարէութեան սկսեց և տասնուերեք տարի շարունակեց: Թէև մենք հայերս միշտ շրջապատռած ենք Մուհամմէդի հետեւողներով և 1300 տարուայ չափ նորանցից շատ ցտեր ենք կրել և դեռ կրում ենք, բայց մեզանից շատ քիչեր կան, որ զիտեն այդ արար մարգարէի կենսագրութիւնը: Այս համտուած կենսագրութիւնը մէ կարծ տեղեկութիւն է տալիս այդ մարգու վարք ու բարքին վերայ որն այսօր աշխարհաքում 200,000,000 հետեւողներ ունի:

Դիւրին չէ Մուհամմէդի կենսագրութիւնը գրելը: Աղբակւրները շատ եւ շատ պղտոր են: Միայն 150 տարի նորա ժահուանից յետոյ սկսել են արար պատմիչներ նորա մասին բան գրել, և նորանց գրածները հարկաւ այդ երկար մէջոցում փոփոխուած, ուղղուած, կոկուած, զարդարուած բաներ են: Այս գրքոյնը դրելիս մենք ունեցանք մէ քանի երեւելի եւրոպացի արևելագէտների գրուածքները, բայց մանաւանդ մահմէդական պատմագիր Բօլղէթ-ուլ-ահլար գիրքը:

62286-67

ՄՈՒՀԱՄՄԵԴԸ

Մուհամմէդը ծնուել է ^{առողի} ասում են, 571 թւականի Ապրիլի 20ին : Նորա հայրն էր Աբգուլահը, որ 570-ի աշունին վաճառականութեամբ Սիւրիայի Գազա քաղաքն էր գնացել, ետ դառնալիս ճանապարհին հիւանդանալով չը կարողացաւ իր հայրենի քաղաքն հասնել, մնաց Մէգինայում ու այնտեղ մեռաւ մի երկու ամսի չափ Մուհամմէդի ծնունդից առաջ : Աբգուլահը Աբգուլութթալիրի որդին էր, եւ սա էլ Հաշիմի որդին էր : Սորանց ցեղի անունը Գօրէլը էր : Թէեւ միւսիմ կենսագրողներն այդ ցեղը հարուստ ու բարձր աղնուական են ներկայացնում, բայց զուրանից երեւում է (սուրէ 43, 30), որ Մուհամմէդի ընտանիքը մի հասարակ քան է եղել : Հաշիմի սերունդը միայն այն ժամանակ սկսեց մարդկանց աչքում բարձրանալ, երբոր 200 տարի յետոյ հաշիմեան ցեղից Աբգասի թոռները հզօր թագաւորներ էին Բաղդադում :

Նորածին Մուհամմէդի մայրն՝ Ամինան տկար լինելով չէր կարող իր մանուկին ծիծ տալ եւ մի կարճ ժամանակից յետոյ յանձնեց նորան Հաշիմէ անունով մի գիւղացի կնոջ, որ նորան Մէքքէից առաւ տարաւ դաշտը իր վրանը : Այնտեղ նա մնաց վեց տարի : (*)

(*) Մուհամմէդի Հաշիմէի մօտ մնացած ժամանակի մասին տասնից աւելի այլեւայլ պատմութիւններ կան իբն-Խոհակից, Վաղիպէից, իբն-Աբու-Շէքրաից, իբն-Ասդից, Թա-

Երբոր Մուհամմէդին եւս բերեցին յանձնեցին մօրը , դա չանցած վեր առաւ տղային գնաց Մէկինայ եւ այնտեղ մի ամիս մնալուց յետոյ հիւանդացաւ ու մնաւ : Պապը Աբու-Պուլութթալիբը , որ մի 80 տարեկան ծեր էր , առաւ որբին իր մօտը ու երկու տարի պահելուց յետոյ՝ դա էլ մնաւ , ու նորանից յետոյ Մուհամմէդին առաւիր տունը հօրեղբայրը՝ Աբու-Թալէբը , որ թէեւ աղքատ էր եւ երկու կին ու տասը զաւակներ ունէր , ընդունեց Մուհամմէդին եւ պահեց ու պաշտպանեց նորան մինչեւ իր մահը : Ղուրանում ասուած է (առորէ 93, 7) «Ասուած տեսաւ քեզ որբ եւ քեզ պատապարեց» : Աւանդութիւնը ասում է , որ Մուհամմէդին իր երիտասարդութեան ժամանակ մէքքեցիների ոչխարների հոլիւն էր : Նաեւ ասում են , թէ իր հօրեղբայր Աբու-Թալէբի հետ

բարէից , Հալէբիից , Ալ-Բուխարիից եւ միւսներից : Սուրանք ի միջի այլոց պատմում են , թէ մի օր , երբոր Մուհամմէդը մի քանի երեխաների հետ միասին գաշտումը ոչխարներ էր պահում , յանկարծ նորանցից մէկը վազելով գալիս ասում է Հալիմէին , թէ մենք այնտեղ ոչխարները պահելիս սպիտակ հագուստներով երկու մարդիկ եկան մեր Գօրէյշեան եղօրը պառկեցրին գիտնի վերայ եւ փորը ճեղքեցին : Հալիմէն ասում է , թէ ես ու այս իսկոյն վազեցինք դաշտը եւ տեսանք Մուհամմէդին սպրդնած կանգնած , ու հարցրինք թէ «քեզ ի՞նչ է պատահել» : Նա էլ պատասխանեց , թէ երկու մարդիկ եկան , ինձ պառկեցրին ու փորը ճեղքեցին եւ մէջը մի բան էին պարտում : Մենք ետ եղել : Նորան վեր առանք տարանք քաղաքը , թէ այդ տղան ուշաթափ է տանք , եւ ասացինք որ երեխային բերել ենք որ իրան յանձնենք : Մայրը հարցրեց պատճառը . ասացինք որ գեւունի եւ ուշաթափ է եղել : Բայց Հալիմէն երեխային կրկին մեզ յանձնեց , ու տարանք պահեցինք մինչեւ վեց տարեկան հդաւ : Արդէն իբրեւ երեխայ ուշափնացութեան հիւանդաւթիւն է ունեցել արաբ մարդարէն :

վաճառականների կաթալանի հետ միասին Սիւրիայի քաղաքներն է գնացել ու այդ ճանապարհորդութիւնների ժամանակ ճանօթացել է քրիստոնեանների հետ :

Ոչ Աբու-Թալէբը եւ ոչ Մուհամմէդը այնչափ կարողութիւն չունէին , որ իրանք վաճառականական գործ սկսէին , եւ այդ պատճառով նորանք ուրիշ հարուստների յանձնարութեամբ առեւտրական ճանապարհորդութիւններ էին անուն : Այդ ժամանակները Մէքքելյում մի պատուառը հարուստ կին կար՝ անունը կազիմէ , որ իր մարդու մահուանից յետոյ էլ նորա վաճառականութիւնը շարանակում էր : Մուհամմէդը որ քանառուցորս տարեկան էր , վարձով մտաւ այդ կոոչ գործի մէջ եւ նորա հրամանով ճանապարհորդութիւններ արեց : Կազիմէն որ , ինչպէս որ ասում են , մօտ 38 կամ 40 տարեկան էր , աչքը գրել էր իր երիտասարդ գործաւորին վերայ եւ մտածում էր հետը ամուսնանալ : Հայրը՝ կոուլէլէդ , հակառակ էր այդ ամուսնութեան : Բայց կազիմէն խորագէտ էր , յաղթեց ու իր նապատակին հասաւ : Նա իր հօրը հարթեցրեց , եւ այդ վիճակի մէջ նորանից հաճութիւն սոսացաւ , եւ որովհետեւ հարսանիքի համար արդէն ամեն պատրաստութիւն տեսաւած էր , հայրը իր գինովութիւնիցը չըսթափուած կազիմէն արդէն Մուհամմէդի կին էր գարձել :

Այդ կինը Մուհամմէդի վերայ մեծ ազգեցութիւն ունեցաւ բոլոր ժամանակը մինչեւ իր մահը : Քանի որ նա կենդանի էր , Մուհամմէդը մտքիցը անգետ չէր անցկացնում մի ուրիշ կին առնելու , բայց նորա մահից յետոյ տասը տասներկու կինիկ տաս :

Սրանից մէկը Աբուբէքրի աղջիկը Ալյէն էր , որ միշտ նախանձում էր մեռած կազիմէին , որովհետեւ Մուհամմէդը սովորութիւն ունէր այն ատամները թափուած կնկանը միշտ երեւ օրինակ ներկայացնել իր միւս կնիկներին :

Կազիմէի մահից յետոյ Մուհամմէդը բնակվում էր նորա տանք , որ Մէքքելյի ամենալաւ բաժնումն էր : Թէիւ շարունակում էր վաճառականութիւնը (առու սուրէ 25, 6) եւ բաւական լաւ վիճակ ունէր (սուրէ 93, 6 եւ 108, 1) մինչեւ 617 վրկչական թուականը , բայց չէ կարելի է ասել թէ

հարուստ էր։ Նորա հաւատացեալները բաւական մահմէդականացած գերիներ էին ծախու առնում, որ ազատեն, բայց Մուհամմէդի համար այդպիսի մի բան միայն մէկ անգամ է յիշուած։

Մուհամմէդը Խաղբճէից վեց զաւակ ունեցաւ՝ երկու տղայ եւ չորս աղջիկ։ Առաջին տղայի անունը Գասըմ էր, եւ գուրա համար նորա մականունն էր Աբուլ-Գասըմ այսինքն Հայր Գասըմի. իսկ երկրորդի անունն էր Յար-Մանափ, Մանափ կուռքի ծառայ։ Այդ երկուսն էլ մևուն իբրև մանուկներ։ Աղջիկները մեծացան, չափանա եղան ու ամուսնացան, մեծը՝ հայրը գեռ մարգարէութեան չսկսած ամուսնացել էր մի կոպաչաշի հետ։ Այդ չորս աղջիկներից միմիայն ամենակրտսերը՝ Ֆաթիմէն, որ Մուհամմէդի հօրեղբօր Աբու-Յալէքի որդի Ալիին էր, որդիք ունեցաւ, որոնց ճշմարիտ եւ կեղծ սերտնքներովը, որոնք սէլիդ են կոչվում, լիքն է արհեւելքը։

Մուհամմէդի եւ Խաղբճէի ամուսնութեան ընտանեկան ցուցակը։

571 20 Ապրիլի ծնունդ Մուհամմէդի.

595 22 Յուլիսի Մուհամմէդի ամուսնութիւնը Խաղբճէի հետ

596 11 Յուլիսի ծնունդ Գասըմի.

597 30 Յունիսի ծնունդ Զէյնէրի.

598 19 Յունիսի ծնունդ Սաբ-Մանափի եւ մահը.

600 29 Մայիսի ծնունդ Ուօքայեայի.

604 15 Ապրիլի ծնունդ Օմի-Յուլսումի.

605 4 Ապրիլի ծնունդ Ֆաթիմայի.

612 18 Յունի. Մուհամմէդն սկսում է մարգարէութիւնը.

Զէյնէրը ամուսնացած է եւ Ռոքայեան նշանուած։

619 23 Հոկտ. Խաղբճէի մահը, Ռոքայեան ամուսնացած

623 9 Սեպտ. Ֆաթիմէի ամուսնութիւնը Ալիի հետ։

624 — Մարտ Բէգրի պատերազմը, Ռոքայեայի մահը.

624 — Սեպտ. Օմի-Յուլսումի ամուսնահալը.

629 6 Յուլիսի Զէյնէրի մահը.

630 20 Ապրիլի Օմի-Յուլսումի մահը.

632 29 Մարտի Մուհամմէդը մեռնում է Յունիսի ութին. Ֆաթիմէն էլ մեռնում է Դեկտեմբերի ամսում։

35 տարեկան Մուհամմէդի մասին մի պատմութիւն կայ, որը թէեւ հաւատալի չէ, բայց որովհետեւ միւսլիմ պատմիչները գրում եւ մահմէդականների մէջ չառ տարածուած է, թող այստեղ յիշենք։ Պատմում են, թէ այդ ժամանակ սկսել էին Մէքքէի ժողովուրդը Քէարայի մատուռի շնչքը նորոգել, եւ երբոր հասել էին այն տեղին ուր որ սեւ քարը, (հաճար ուլ ասվաղ), որը ուխտաւորները համբուրում են, զնել պէտք էր, մատուռը շնորդ չորս ցեղի միջն վէճ ծագեց, թէ ո՞վ պէտք է քարը տեղը դնէ։ Չորս կամ հինգ օր շարունակուեց այդ վէճը, եւ քիչ էր մնացել, որ իրար ծեծէին։ Մախղումնան Մօղէյր անունով մի անձ, որ Մէքքէյում շատ յարգուած էր, առաջարկեց, այդ վէճի լուծումը յանձնել այն մարդուն, որ Շայրայի դոնովը առաջինը կը մտնէ աղօթատեղոյն բակը։ Ամենն էլ համաձայնուեցին, ու դիսուածով Մուհամմէդն էր առաջինը որ ներս մտաւ, եւ որովհետեւ նա կրում էր «հաւատարիմ» անունը, ամենն էլ ուրախացան որ նու է վճառելու։ Մուհամմէդն ասաց, որ մի շոր քերեն. ինքն իր ձեռնովը դրաւ քարը այն շորի վերայ եւ ասաց, որ այն չորս ցեղի գլխաւորները ամեն մինը մէկ անշէից բարձրացնեն։ Նորանք էլ այդպէս արեցին։ Եւ երբ որ քարը այնչափ բարձրացրել էին մինչեւ նորա զրուելու տեղը, նա իր ձեռքովը քեց տեղը դրեց։ — Այս պատմութիւնը հնարած է, որովհետեւ Մուհամմէդը երեխայ էր զեռ, նրբոր Քէարայի մատուռը նորոգուեց, ու նորա չորջը պարիսպ քաշուեց Մուհամմէդի մահից յիսոյ Օմարի ժամանակին։

Միւսլիմ պատմիչները Մուհամմէդի ճշմարիտ մարգարէ լինելը հաստատելու համար Բաշիրա վանականի վկայութիւնն են բերում, որ ինը աւանդութիւն պատմողներ այլ եւ այլ կերպով են դրել այդ վկայութիւնը Մենք այստեղ միայն մէկը յիշելով բաւականունքունք։ Ղուրան։ Հին մեկնիչներից վահնեցի անունով մի զուրանագէտ սուրէ 46, 14ը բացարեւով այսպէս է ասում, թէ երբոր Աբու-Յէքքը 18 տարեկան էր ու Մուհամմէդը 20, միասին առեւտուրի նակատակով

ճանապարհորդեցին գէպի Սիւրիա։ Մի կայանի ճառնելով վար իջան մի ծառի տակ, որի մօտ մի վանք կար։ Մունամէզը նստեց ծառի շուաքումը, խև Արու-Բէքը զնաց վանքի վանահօրը մօտ ու հարցուափորձ արեց ձշմարիտ կրօնքի մասին։ Վանահայրը հարցրեց, թէ ով է այն մարդը որ ծառի տակին նստել է։ Նա էլ պատասխանեց, Արգուլլահի որդի Մունամէզն է։ Վանահայրն ասաց, «Երդում եմ անում Աստուծով, որ դա մարդարէ է։ որովհետեւ Յիսուսից յիտոյ միմիայն Աստուծոյ գետպան Մունամէզը պիտի նըստէր այդ ծառի տակին»։ Այս խօսքը մեծ ապաւորութիւն արեց Արու-Բէքը վերայ այնպէս, որ նա միշտ նորա հետ էր լինում թէ Մէքքէում թէ ճանապարհորդելիս, եւ երբ Մունամէզը 40 տարեկան էր եւ Արու-Բէքը 38 եւ Մունամէզն սկսեց իրան մարդարէ հրատարակել, Արու-Բէքը նորան հաւատացող առաջիններից մէկն էր։ Ինչպէս որ յիշուեց, այս պատմութիւնը այլեւայլ կերպով։ արուած այլ եւ այլ պատմիչներից։ Ոմանք Արու-Բէքը տիգ յիշում են Մունամէզի հօրեղբայր Արու-Թալիբին։ ոմանք ասում են Մունամէզն այդ ճանապարհորդութիւնը անելիս 12, ոմանք 20 եւ ոմանք 24 տարեկան էր։ Ոմանք վանականին հահիրա եւ ոմանք նեստոր անունն են տալիս։ Ոմանք էլ բանը ուրիշ կերպ ներկայացնելով ասում են, թէ վանականը վանքի կառուրիցը նայելով տեսաւ, որ մի կարաւան է գաւիս նեռուից, բայց կարաւանից վեր մի ամպ էլ նովանի անելով միշտ նորանց նետ է դնում եւ երբոր կարաւանը եւ կաւ վանքի մօտ իջաւ, մարդիկն ամենը զնացին վանքը, խև մէկը, որ Մունամէզն էր, զնաց ծառին տակին նստած եւ այն նովանի անող անզը մնաց նորա վերայ կանգնած։ Ասում են, թէ այդ վանականը Սուրբ գիրքն առա զնաց ծառի մօտ եւ սկսեց բազգատել այն նշանները, որ Սուրբ գրքի մէջ լիշուած էին, եւ տեսաւ որ բոլորն էլ կային Մունամէզի անձի վերայ բացի մէկից, որ պէտք է լինէր նորա կռնակի վերայ երկու թիկունքի մէջտեղը։ վասնորոյ խնդրոց, որ նա բանայ իր մէջքը, ու երբոր բացաւ, վանականը այդ նշանն էլ գտաւ՝ խնձորի մեծութեամք մի սեւ,

կըոր բիծ երկու թիկունքի մէջտեղը։ Ասում են թէ Մունամէզի մարդարէութեան փաստը այդ մեծ բիծն էր, որ նա կրում էր իր բոլոր կեանքում, բայց երբոր նա մեռաւ եւ ուզեցին զիակը լուալ, տեսան որ մարդարեական նշանն էլ հոգուն հետ թաել գնացել էր։

Հիմայ այսահղ պատմնեք, թէ Մունամէզն ինչպէս սկսեց իր մարդարէութիւնը, բայց գորանից առաջ պէտք է մի քիչ նկարագրել այն ժամանակուայ արարների կրօնքը եւ Արարիայի, նա մանաւանդ Մէքքէի ու Մէդինայի կրօնական վիճակը, որի մէջ ծնուել, մեծացել ու գործել է նա։ Նորանք հաւատում էին երկնքի ու երկրի արարիչ՝ բարձրեալ Աստուծոյն։ ուխտագնացութեան ժամանակ ասում էին, «Հրամմէ՛, հրամմէ՛, հրամմէ՛, քեզ պէս մի էակ չըկայ։ եւ եթէ մէկը լինի, իշխողը գու ես ու ոչ ոք ուրիշը»։ Նորանք հաւատում էին, որ անձրեւ նա է ուզարկում եւ աշխարհքը կառավարում, եւ երբոր նեղութեան մէջ էին լինում, ոչ թէ կուռքերին էին ազօթում այլ Աստուծոյն։ եւ երգում անելիս, միշտ Աստուծոյ անունն էին լիշում։ (առքէ 43, 8. 31, 24. 39, 39. 23, 86—91. 29, 63. 39, 11. 10, 13. 6, 40—48. 31, 31. 16, 55) Բայց հաւատում էին նաեւ, թէ մէկ հատ բարձրեալ Աստուծուց չոկ կային եւ փոքր ստորագրեալ զօրութիւններ, որոնցից մին քամիի վերայ, միւսը անձրեւի վերայ, մի ուրիշը արտերի վերայ, ու այսպէս ամեն մէկը մի ուրիշ բանի վերայ էր իշխում, այնպէս որ իբր թէ Աստուծ հեռու երկնքումը նստած իրեւ թագաւոր՝ աշխարհքը կառավարում է այդ զօրութիւնների միջոցով։ Արարները կարծում էին, թէ այդ զօրութիւնները իգական անձնաւորութիւններ են իրեւ Աստուծոյ աղջիկները, ու իրանց օրական հասարակ գործքերի եւ զբաղումների մէջ միշտ զորանց էին դիմում որ իրանց օգնեն։ Դուրանը զորանց անուանում է աստուծընկերներ։ Արարները Աստուծոյ համար ազօթատեղի չէին շինում, այլ շինում էին միայն այդ աստուծընկերների համար, եւ ընծաներ ու զուեր մասուցանում էին միմիայն զորանց։ Երբեմն Աստուծոյ

համար արտեր էին ցանում բայց նորանց արդիւնքը աղքատներին տալիս իսկ աստուածընկերների համար ցանածի պառզը տալիս էին քուրմերին։ Երբոր քամին Աստուածոյ բաժնիցը մի բան գցում էր այն փոքր աստուածընկերների բախնի մէջը, նորանք ետ չեին գարձնում, ասելով թէ մնձ Աստուածը այգավիսի փոքր բաների ուշադրութիւն չի գարճնի։ իսկ երբոր հակառակն էր լինում, փոքր աստուածների բաժնը իսկոյն ետ էին գարձնում ասելով, որ սորանք այդ առարքերին ու ընծաներին կարօտ են եւ իրանց կը պատմեն եթէ նորանց բաժինը կատարելավէս իրանց չը յանձնեն։ Բայց Աստուածուց եւ աստուածընկերներից պաշտում էին արարները նաև շատ կուռքեր, որոնք աներեւոյթ անձնաւորութեանց ներկայացրուցիչներն էին համարվում, Քէարէի մատուումը ասում են պատմիչները, թէ 360 կուռքեր կային։ Արարները մատուցանում էին իրանց աղօթքները այդ շօգավելի եւ տեսանելի կուռքերին, գորանք էլ մատուցանում էին աստուածընկերներին եւ նորանք էլ Աստուածոյն։ Այդ կուռքերը տեսակ տեսակ էին եւ այլ եւ այլ անուններ ունէին։ Աստղերը, լուսինը, արեգակը, առաւօսը, զիշերը, ցերեկը, երկինքը, հողը, երկիրը եւ ուրիշ բաներ պաշտօն էին ստանում։

Արարներն ունէին նաև կուռքերի պաշտօնեաներ, որոնք «քէահին» էին կոչվում. այդ քէահինները գուշակութիւններ էին անում եւ գաղտնիքներ յայտնում։ Որոշ կերպով յայտնի չէ, թէ այդ քէահին անունը արարները ասորիների «քահանայ» կամ հրէաների «քօհէն» խօսքիցն են առել։ Միշտ գժուարութիւններ ունեցողները գորսնց էին դիմում, որոնցից ոմանք շատ մնձ վարպետութեամբ կարողանում էին այնպիսի պատասխաններ տալ, որ մարդկանց զարմացնում էին։ Կային նաև հմայողներ, որ գեւերի միջոցով մարդկանց ուզածները կատարում էին։ Ղորանը հաւատում է, իբր թէ գեւերը մինչեւ Մուհամմէդի մարգարէութեան սկսելը վեր էին գնում բարձրացնում մինչեւ երկինքի տակը եւ այնտեղ ծածուկ ականջ գնում, թէ երկնքումն ինչեր են

են խօսվում եւ ինչեր որոշվում այս աշխարհքի մարդկանց համար, եւ իրանց «լսելով գողացածը» բերում հմայողներին «սահըրներին» էին հաղորդում։ Բայց Մուհամմէդը գալուց յետոյ իբր թէ Աստուած երկնքի տակին հրեշտակներ է պահապան դրել, որոնք գողութեան եկող գեւերին տեսնելիս, իսկոյն նորանց ետևելից կրակոս ասողեր շպրտելով հալածում են նորանց։ Ղորանը այսպէս է բացարում թըռչող ասողերը կամ ասուանները, մէթէօրները (սուրէ 15, 17) չող էին կոչում։ Մինչեւ անգամ կարծում էին արարները, թէ իսկագարների մէջ գեւեր կան, եւ որ նորանց անկապ խօսածները գեւերի մտքերն են։

Իսլամի ծագումը լաւ հասկանալու համար սա էլ պէտք է իմանալ, որ Մուհամմէդի ժամանակը Արարիայում շատ հրէաներ կային մասամբ ցիրուցան եւ մասամբ էլ առանձին մեծ ու փոքր գլուզերում ու բերգերում բնակուած։ Կային նաև շատ քրիստոնեաներ՝ մանաւանդ Մէքքէում։ Մինչդեռ հրէաները, ինչպէս որ նորանք այսօր էլ են, իրանց կրօնքը իրեւ ծէսեր ու արարողութիւններ միայն արտաքուստ էին կատարում վեր ի վերոյ, քրիստոնեանները ըստ մեծի մասին եռանդու ոգեւորուած մարդիկ էին, որ իրանց կրօնական համոզմներն արարների մէջ տարածելու համար ջանք էին անում։ Այդ քրիստոնեանները երեւում է մտածող մարդիկ էին, որ իրանց երկրի մանաւանդ բիւզանդական կայսրութեան ուզագափառ զաւանութիւնից արրբեր համոզումներ ունէին, զորօրինակ արիստականաւթիւն, նեստորականաւթիւն, երեւութեականութիւն, սարէութիւն եւն, եւ այդ պատճառով յոյնադաւան եկեղեցու կողմանէ հալածուած լինելով փախչում ազատամիտ կռապաշտ Արարիցայում ապաստան էին գտնում ոչ միայն, այլ պատեհութիւն էլ էին ունենում իրանց համոզմները տարածելու։ Խորհող արարների վերայ տապաւորութիւն էին անում։ Մի հետաքրքրական պատմութիւն ի հարկէ մի քիչ արարական ոճով զարդարուած, աւանդում է մեզ Մուհամմէդի կենսագրութեան հեղինակ իրն-

իսհակը տյապէս . «մի օր զօրէցացիք հաւաքուած էին իւրանց պաշտած մի կուռքի մօտ , որին դոներ էին մասուցանում և շուրջը պտտում» : Չորս միմեանց ծանօթ և զաղափարակից անձինք ծածուկ մէկ կողմ քաշուեցին , որ իւրանց մտքերն աղատորէն իրար յայտնեն և այդ մասին ոչ ոքի բան չ'ասեն : Այս չորս անձինքն էին՝ Վարագա իրնանվագալ , Մուհամմէդի կնոջ՝ Խադիճէն հօրեղոր որդին , Օման Իրնաւալ-Հօվայրիս , Օրէյդուլլահ Իրն-Ճահ , Մուհամմէդի մօրաքրոջ որդին , և Զայդ Իրն-Ամր : Սորանք ասուցին միմեանց , «Մեր ազգը սիսալուած է , և իւրանց կրօնքը ոչնչացրել են : Մի՞թէ կուրելի է պատյա տալ մի քարի չուրջը , որ ոչ լսում է և ոչ անունում , և որ ոչ կարող է ֆաս և ոչ օգուտ տալ : Եկէ՞ք մի աւելի լսու կրօնք գտնինքը» : Յետոյ ձղեցին իւրանց երկիրը և ճանապարհորդեցին ուրիշ տեղեր «Հանիփական» կրօնքը այսինքն Սբրահամի կրօնքը վնասուելու : Վարագան մի հաստատ հանողուած քրիստոնեայ եղաւ , քննում էր Սուրբ Գիրքը և շատ տեղերը օրինակում արաբերէն լեզուով սա շատ բան էր սովորել Սատուածառնունչին հաւասացողներիցը : — Օրէյդուլլահ գնաց կասկածների մէջ մինչեւ որ վերջապէս Մուհամմէդի իսլամն ընդունեց , Բայց երբոր միւս միւսլիմների հետ սկսեց հալածանք կրել , առաւ իր կինք Օմմ-Հաբերէն իր հետը փախաւ գնաց Հաթին ունենալով ձգեց խլամը և շատ քրիստոնեայ եղաւ : Նա նորա այրի կնոջ հետ : — Օմմանը գնաց Բիւզանդիոն և մընէութիւնը և միծ պատիք արժանացաւ : — Զայդ Իրն-Ամրը դուց իր հայրենական կրօնքը , ևս էլ ընդունեց քրիստոնչ հրէութիւնը և ոչ քրիստոնէութիւնն ընդունեց . նա թումութուած անասունի միս ուտելուց . չէր ուտում նաև կուռք զոհի միսը կամ նորանց արխւնը : Նա խիստ ընդդէմ էր արաբների սովորութեանը , որ նորածին աղջիկներին թաղում էին , և ասում էր , թէ ինքը Սբրահամի Սատուածոյն

էր պաշտում : Նա նախատում էր իր ազգի կրօնական մուլութիւնները : Մի օր երբոր բաւական ծերացել էլ Զայդը մէջը Քէարային տուած , ասաց այնտեղ ներկայ ժողովուրդին , «Երդում են անում նորանով , որի ձեռնումն է իմ կեանքը , որ ձեր մէջումը ես մէկ հատ անձ եմ , որ հետեւում եմ Սբրահամի կրօնքին» , և շարունակեց , «Ով նառուած , նթէ ես գիտենայի թէ քեզ պաշտելու ո՞ր ձեւն է քեզ ամենահաճելին , ևս այն ձեւովը քեզ կը պաշտէի . բայց չը գիտեմ» : Յետոյ ծունը գնելով աղօթքը արեց ինչպէս որ էր , այսինքն առանց նախապէս լուացմունք կատարելու : Իրնիսակ պատմում է , որ Զայդն իր աղօթքից յետոյ մի բաւական երկար եւ լաւ յորգոր ու զզեց ժողովուրդին , որի բովանդակութիւնը թէեւ գուրանի ոճին ու մտքին նման է , բայց նորանից շատ բարձր ու մաքուր է : Ոչ նորա այդ աղնիւ յորդորը եւ ոչ էլ նորա մնացած կենսագրութիւնը կարող ենք այստեղ զետեղել անձկութեան պատճառով . միայն այսչափ պէտք է ասենք , որ Զայդը երկար ճանապարհորդութիւններ արեց և մանաւանդ գնում էր քրիստոնէից վանքերը և շատ խօսակցում վանականների ու ճգնաւորների հետ : Զայդը ինքն էր այն ժամանակուայ կրօնական շարժման պատճառը նաև վարովը :

Սբրափիայում գանուող քրիստոնեանների միջոցով կոսպաշտ արաբների մէջ առաջ եկած շարժումնից , որից բռնուել էին ինչպէս տեսանք նոյնիսկ Մուհամմէդի մօտիկ ազգականները , բռնուած էր նաև Մուհամմէդն ինքը : Նորա հայրը Սբրուլահը , Պապը Սբրուլմութթալէրը , հօրեղբայրը Սբրութալիիրը , մայրը կմինէն , բոլորն էլ կոսպաշտ էին և կոսպաշտ էլ մեռան : Մուհամմէդն էլ ծնուել ու մեծացել էր կոսպաշտութեան մէջ , ինչպէս զուրանն էլ վկայում է (տես առքէ 93, 7) և թէեւ գնում եւ Հիրա սարի քարայրումը շարաթներով ճգնում էր , բայց եւ այնպէս Մէքքէ եկած ժամանակը գնում կրօնական ծէս կատարելով Քէարայի շուրջը պատյա էր անում չընայելով որ 360 կուռք կար մէջը : Սբրէն զեռ 30 տարեկանի չափ էր , որ կրօնական խնդիրներով զբաղվում եւ

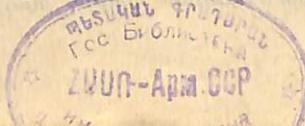
իւրաքանչիւր տարի մի քանի շաբաթուոյ համար ուստեստ առնելով յիշեալ Հիրա սարի քարայրերում մնում էր աղօթելով։ Պատմիչներն ասում են, թէ շատ անդամ լսում էր, որ կանչում էին իրան անունը, բայց երբոր ամեն կողմին նայում էր, մարդ չէր տեսնում։ Ասում են, թէ այդ դէպքը Մուհամմէդին պատահեց շատ զօրեղ կիրազվ, երբոր նա 40 տարեկան էր։

Սյատեղ պէտք է յիշենք, որ զուրանը Մուհամմէդի կեանքի պարագաներից մի որոշ բան չէ պատմում, ինչպէս Աւետարանն է Փրկչի կեանքը մանրամասնօրէն նկարագրում։ Մուհամմէդի կենասպառութիւնը գրողների ամենից առաջինը իրն-իսհակն է։ որ մեռել է հիճրէթի 151 թւականին։ Իրն-Հիշամ որ մեռաւ հիճրէթի 213 թւականին, սրբագրեց եւ ուղղեց իրն-իսհակի հեղինակածը եւ ինչպէս որ ինքը ասում է, «մի քանի բաներ որ Մուհամմէդին պատիւ չին բերում» գուրս ձգեց։ Յետոյ Վագիդի, որ մեռաւ 207 թւականին, գրեց մի աւելի ընզարձակ կենասպառութիւն իրանց մարգարէին։ Իրն-Սադ, որ Վագիդիի գրադիրն էր եւ մեռաւ 230 թւականին, աւելի լաւ կարգով զասաւորեց իր ուսուցչի գըրածը եւ հրատարակեց այդ կերպով սրբագրած կենասպառութիւնը Մուհամմէդի «թաբաղաթ» անունով գրքի մէջ։ Միւն-ինների չորս ամենանշանաւոր իմամներից Մալիքը ասել է որ իրն-Օգբայի գրած կենասպառութիւնը Մուհամմէդին ամենասույզն է, բայց այդ գիրքը վաղուց կորած է, եւ շատ հաւանական է որ պատճառն այն էր, որ մարգարէի մասին աննպաստ բաներ էր պարունակում։ Սյոյ չորս երեւելի իւմամներից Շաֆէին այսպէս է ասել, «Վագիդիի աշխատանքները ասութիւններ են, ինչպէս նաեւ իրն-իսհակինը, մանաւանդ նորա սկիզբը» այս առարկայի վերայ գրուած ամենից վատանելի գիրքը իրն-Օգբային է»։ Բայց զարմանալին առ է, որ նոյն իսկ այդ խելացի ու արժանապատիւ Շաֆէի իմամը Մուհամմէդի այն խօսքին էր հետեւում, որ ասել էր թէ «իմ մասիս ասացէք ամեն գովասանք բացի նորանից որ քրիստոնեաներն ասում են Յիսուսի մասին « (այսինքն թէ

Յիսուսը Աստուած է») եւ ընդունել էր այն սկզբունքը, թէ «Մուհամմէդին փառաւորելու համար թոյլ է արուած աւանդութիւնների մէջ չափազանցել»։

Պարզ բնական բան է, որ իսլամի պէս մի քաղաքական կրօնքի հիմնադիրի մահուանից յետոյ, որ մի երեք չորս տասնեակ տարիների ընթացքում յափշտակեց աշխարհքի մի մեծ մասը Սպանիայից մինչեւ Հադկաստան, նորա դաւանողները միշտ հաւաքիւմ Մուհամմէդի առաքինութիւններն ու քաջագործութիւններն կրկին եւ կրկին գովում եւ փառաբանում էին ի հարկէ ամեն անգամ նորա պակասութիւններն ու արածաները փոքրացնելով կամ գուրս ձգելով, իսկ նորա լաւ խօսքերի և արարքների լուերիցը գիրկեր շինելով, կամ նոյնիսկ՝ բնաւ չ'եղած նորանոր սիրալի գործեր եւ առաքինութիւններ ստեղծելով նորա համար։ Մուհամմէդի ստոյդ կենասպառութիւնը չըկայ, այլ ամեն ինչ, որ նորա մասին մահմէդականներն ունին եւ զիտեն, 100—200 տարուայ միջոցին տակաւ առ տակաւ բարեփոխուած գովարանական վիպասանութիւն պէտք է համարել։ Արդէն մահմէդական պատմիչներն իրանք իրանց մարգարէի մասին մի պատմութիւն անելիս շատ եւ շատ անգամ «ասում են թէ» խօսքովն են սկսում։ Ուրիշն մենք էլ այսակը ինչ որ իբրեւ Մուհամմէդի կենասպառութիւն պատմում ենք, չենք կարող հաստատել թէ իրողութիւններ են, այլ կը ներկայացնենք իբրեւ «ասում են», այսինքն ամենալաւ պատմութիւնները, որ իրանց պատմիչները գրել են։

Այս տողերն ընթերցողին մի գաղափար տալու համար բառ առ բառ թարգմաննենք այստեղ Թօվլիթ ուլ-ահբար նշանաւոր պատմական գրքից Մուհամմէդի մարգարէւթիւնն կոչուելու պատմութիւնը։ «Պատմութիւններն ասում են, թէ երբ որ Մուհամմէդը 40 տարեկան եղաւ, Աստուած նորան մարգարէւթիւն ատլով բոլոր մարգարէւթեան ուղարկեց եւ նորանից առաջ էլ նորան այլ եւ այլ նշաններ ու հրաշներ էին երեւացել, այսինքն ծշմարիստ տեսիլքներ էր տեսնել, ու քարերն ու ծառերը նորան բարեւ էին տալիս։ Ճա-

բըր իբն Սամրէն ասում է , թէ մարգարէիցը լսեցի , որ ասում էր թէ ես իբրև մարգարէ ուղարկուելուց մի քանի օր առաջ գիշերները եւ ցերեկները որ քարի եւ ծառի որ հանդիպում էի , ինձ ասում էին «ողջոյն քեզ , ով Աստուծոյ մարգարէ» :

«Ասում են , թէ նորան յայտնութիւն դառուց առաջ , երբոր նա մի ճանապարհով գնում էր , մի ճայն էր լսում , որ կանչում էր «ով Մուհամմէդ» , օրհնեալը (Մուհամմէդը) աջ ու ձախ նայելով ոչ ոքին չէր տեսնում , եւ գա դորանից շատ վախենալուց փախչում էր : Մի անգամ էլ նա իր այդ գէպքը պատմեց իր կնոջը իսպիճէին ասելով , «վախում թէ ինձ փորձանք է պատահելու» : Կինը պատասխանեց , «Երբէք . Աստուծ քեզ ոչ մի փորձանքի չի հանդեպեցնի . ուրախ կաց . Աստուծ քեզ համար միշտ բարիք է ու զում» :

«Ասում են նաև , թէ յայտնութիւն դալուց մի տարի առաջ նորան մի ճայն էր գալիս , իսկ նա ոչ ոքին չէր տեսնում . եւ եօթը տարի մի լոյս էր տեսնում եւ նորանով ու բախտանում» :

«Վատահելի աւանդութիւններով հաստատուած է , տառմ են որ Այլէն ասել է , թէ Աստուծոյ մարգարէին ամենից առաջ տրուած բանը ստոյդ երազներ էին , այսինքն նորա տեսածը արշալոյսի պէս բաներ էին . իսկ նորանից յետոյ նա սիրում էր ետ քաշուել ու առանձնանալ , ու Հիրա սարի քարայրումը մնալով ծառայում էր Աստուծոյն , եւ երբոր իսպիճէի հետ տեսակցվում , յետոյ պաշար էր պատրաստելու . եւ այստեղ յանկարծ եկաւ յայտնութիւնը» :

«Եւ մի աւանդութիւն էլ այն է , որ մարգարէն տարին մի անգամ Մէքքէից դուրս էր դալիս գնում Հիրա սարի քարայրում առանձնանում եւ այնտեղ Աստուծոյն պաշտում . ու մէկ ամիս այնտեղ մնալուց յետոյ ետ էր դառնում Մէքքէ ։ Քէաբայի շուրջը եօթն անգամ պտոյա տալիս ու տունը

գնում : Ամեն տարի այսպէս էր անում , մինչեւ որ քառասուներորդ տարեկան եղած ժամանակը կրկին գնաց Հիրա իր սովորութեան պէս» :

«Այն Օրհնեալի մասին պատմում են , որ ասել է թէ ես Հիրա քարայրումն էի , (ոմանք էլ ասում են) , Հիրա սարի վերայ նստած էի , յանկարծ ինձ մի անձ երեւաց եւ ասաց . «ով Մուհամմէդ . քեզ աւետիս լինի . ես Գաբրիէլն եմ . Աստուծ ինձ քեզ մօտ է ուղարկել . գու Աստուծոյ դեսպանն ես այս ազդի համար : «Կարգա» . ես էլ ասացի , ես կարգացող չեմ : Նա ինձ գրկեց եւ այնպէս սեղմեց որ ու չս գնաց . յետոյ ինձ բաց թողուց : Կրկին ասաց «Կարգա» , ես էլ ասացի , ես կարգացող չեմ : Նա ինձ կրկին գրկեց ու սեղմեց , որ ուշ գնաց : Յետոյ ինձ բաց թողուց : Երբորդ անգամ նորէն բանեց ու սեղմեց եւ նորէն բաց թողուց ասելով , «Կարգա քո Տիրոջ անունովը , որ ստեղծել է մարդու թանձրացած արիւնից . կարգա , եւ քո Տէրը գթած է , որ գրիչով սովորեցրել է մարդու այն բանը , որ նա չը զիւտէր» :

«Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ այն է , թէ այն Օրհնեալը Հիրայի քարայրումը թեկնած նստած էր : Գաբրիէլը նորա ետեւիցը գալով նորան զարթնացրեց . նա ուղիղ նստեց ու աջուձախին նայեց , բայց ոչ ոքին չը տեսաւ , ու կրկին թեկնեց : Գաբրիէլը նորից մօտը գալով նորան զարթնեցրեց ասելով , «վեր կաց , ով Մուհամմէդ . ես Գաբրիէլն եմ» : Այն Օրհնեալը ուղիղ նստեց ու մի անձ տեսաւ , որ նորա առջեւից գնում էր . ինքն էլ նորան հետեւեց : Երբոր նորանք հասան Սաֆա եւ Մարլա սարիրի մէջ տեղը , նորա ոտները զետնի վերայ էին , գլուխը երկնքումը ու թեւերը տարածուած էին արեւելքից մինչեւ արեւմուտք . ոտները գեղին ու թեւերը կանանչ ու վլումը կարմիր յակինթից երկու վլուոցներ կային . ճակատը փայլուն եւ յստակ , երեսը լուսազարդ , ատամները սպիտակ եւ մազերը ոսկեփայլ բուստի պէս էին . երկու աչքերի մէջ անդը գրուած էր «բացի Աստուծուց ուրիշ Աստուծ չը կայ , Մուհամմէդը Աստուծոյ

մարգարէն է»: (*) Երբոր մարգարէն այդ պատկերը եւ կերպարանքը տեսաւ, նորա զարհուրելի տեսքիցը սարսոելով ասաց, «գու ո՞վ ես, ո՞վ Աստուծոյ ողորմեալ, ես բնաւ մի բան չեմ տեսել քեզանից մեծ, եւ ոչ էլ քեզանից գեղցիկ երևով»: Նա էլ պատասխանից, «ես հաւատարիմ հոգին եմ, որ ուղարկվում եմ ամեն գեսազանների ու մարգարէների մօտ, կարդա, ո՞վ Մուհամմէդ»: Այն Օրհնեալն ասաց, «ես ի՞նչ կարդամ, որ երբէք կարգացած չեմ»: Յետոյ Գաբրիէլն իր թեւի տակիցը մի նամակ հանեց գրախտային մերաքսեղէնի վերաց յակինթներով շարուած գրուած: Նա բռնեց այն Օրհնեալի աչքի առջեւ ասաց «կարդա»: Նա էլ ասաց, ես կարդալ չը գիտեմ»: Յետոյ Գաբրիէլը երբէք անգամ զրկեց ու սեղմեց եւ բաց թողեց, եւ վերջը նորան կարդալ տուեց Ղուրանի «կարդա» սուրէի սկզբը: Սորանից յետոյ Գաբրիէլը սոսովը զարկեց գեանին, որից մի աղբիւր բղխեց: Հրեշտակը ջրիցն առաւ, իր նստանեղին, քիթը, բերանը, երեսը, ձեռներն ու ոսները երբէք անգամ լուանալով եւ մէկ անգամ էլ թաց ձեռքը գլխին քսելով, հրամայեց Մուհամմէդին, թէ զու էլ այսպէս արա: Եւ նա էլ այդպէս լուացուելուց յետոյ, Գաբրիէլը նորա առջեւն անցաւ երկու ծնրագրութեամբ նամազ արեց, եւ Մուհամմէդն էլ նորա արածի նման կատարեց: Հրեշտակն ասաց, ո՞վ Մուհամմէդ, ահա նամազն այսպէս կանեն»:

«Ասում են, թէ Գաբրիէլն աներեւոյթ լինելուց յետոյ Մուհամմէդը սիրոը գողալով տուն եկաւ ու ասաց, «փաթաթեցէք ինձ, փաթաթեցէք ինձ»: «Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, «ծածկեցէք ինձ, ծածկեցէք ինձ»: Նորանք էլ ծածկեցին նորան մի առժամանակ, մինչեւ որ վախն ու սովորմի անցաւ: Յետոյ Խաղիճէին ասաց, «ես իրաւ վախեցի իմ անձի համար»: Խաղիճէն ասաց, «մի

(*) Միշտ ասում են թէ Մուհամմէդ կարդալ չը գիտէր, բայց այստեղ կարդաց:

վախիր, Աստուած քեզ տառապանքի մէջ չի դցի»: Մուհամմէդը կարծում էր որ այդ գէպքիրը, երեւոյթները եւ ձայները գեւերիցն են եւ «որ ինքը գիւհանար է»:

«Եւ մի աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Աստուած քեզ չի արտամեցնի, որովհետեւ զու ազգականութիւնը յարգում, ամեն գժուարութիւն տանում, հիւրեր ընդունում եւ նեղուածներին օգնում ես»:

«Եւ ասում են, թէ Խաղիճէն ասաց, «մի վախիր, Աստուած բացի բարիքից քեզ ուրիշ բան չի անի. զու իրաւ հիւրասէր ես, ձշմարտախօս ես, հաւատարիմ ես եւ կարուաներին օգնող ես»:

«Եւ մի աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Խաղիճէն ասաց, «Աստուած բացի բարիքից քեզ ուրիշ բան չի անի. զու իրաւ գեղասեսիլ ես, գեղաբարոյ ես, գեղեցիկ ձայն ունես, գեղեցիկ խօսող ես, գեղեցիկ գործեր ունես եւ գեղեցիկ նպատակի տէր ես»: Խաղիճէն նորան միխթարելուց յետոյ ասաց, «Եթէ ուզես, ես գնամ քո վիճակը իմ հօրեղբօր որդի Վարագային պատմեմ, անսնենք ինչ կամէ»: Այս Վարագայն մի շատ ծերացած քրիստոնեայ եղած արաք էր կարգում էր Աւետարանը արաքերէն, եւ մի աւանդութիւն էլ ասում է երբայցերէն, եւ օրինակում: Խաղիճէն Մուհամմէդից հրաման առնելով գնաց Վարագայի մօտ եւ ասաց, «ո՞վ իմ հօրեղբօր որդի, ասի՛ր ինձ թէ ո՞վ է Գաբրիէլը»: Վարագան էլ ասաց, «սո՞ւրբ, սո՞ւրբ», իսկ ոմանք ասում են, թէ ասաց «փառաւորեալ, փառաւորեալ» ու յետոյ շարունակեց, «ով Խաղիճէ, այս երկրի ժողովուրդը կուպաշտ է: մարգարէների միջեւ հաւատարիմ եղող Գաբրիէլին ո՞վ է ճանաչում, եւ նորա անունը ո՞վ է յիշում», Խաղիճէն նորան ասաց, որ Մուհամմէդը Գաբրիէլին տեսել է, եւ պատմեց մանրամանօրէն: Վարագան պատասխանեց, «Եթէ Գաբրիէլը վար իջել եկել է այս երկիրը, այն ժամանակ Աստուած այս երկրին մեծամեծ բարիքներ եւ օրհնութիւններ է տալու: Ով Խաղիճէ, եթէ քո ասածը ճշմարիտ է, հաստատ իմացիր, որ Մովսէսին եւ Յիսուսին

տրուած մեծագոյն օրէնքը Մուհամմէդին էլ է արուած»:

«Մի աւանդութիւն էլ սա է, թէ Վարսավան ասաց, ով Խաղիճէ այն մարդը որ Մուհամմէդին յայտնուել է կրկին գալու է. դու այնաեղ պատրաստ եղիր, եւ երբոր նա զայ, դու մազերդ բա՛ց ցիրու ցան արա. եւ եթէ այն անձն Աստուածոյ կողմանէ է, պիտի չը կարուղանայ տանել քո մազերի տեսքը»: Խաղիճէն ասում է, թէ ետ դարձայ տուն եւ պատմեցի Մուհամմէդին Վարսավայի ասածը, ու զգուշացրի, որ այն մարդը եկած ժամանակը ինձ լուր տայ: Եւ երբ որ Գարբիէլը կրկին երեւաց, Մուհամմէդն ասաց ինձ, թէ ահա՛ եկել է: Ես դետնի վերայ նստեցի եւ Մուհամմէդին նստեցրի իմ ծունկիս վերայ եւ հարցը թէ «այն մարդուն տեսնում ես», ասաց, «այո՞ւ տեսնում եմ». յետոյ ես զլուխս բացեցի եւ մազերս ցիրու ցան արցի ու հարցը, «այն մարդուն տեսնում ես». ասաց, «ո՛չ, գնաց»: Յետոյ ես ասցի, «աւետի՞ս քեզ, այն անձը Աստուածոյ կողմից քեզ համար ուղարկուած մի ազնիւ հրեշտակ է եւ քեզ համար բերել է մեծագոյն օրէնքը»:

Մի քանի ուրիշ աւանդութիւններից յետոյ, «ասում են, թէ այնուհետեւ յայտնութիւնները դադարեցին երեք տարի. բաց եւ այնպէս երեւում էր նորան երբեմն երբեմն Գարբիէլը ու միսիթարում թէեւ յայտնութիւն չէր բերում: Այս հանգամանքը խիստ ազգեց Մուհամմէդի վերայ. նա այն աստիճան արտօմած էր, որ մի քանի անգամ սարի զլուխը գնաց, որ այն տեղից իրան վար գցելով անձնասպանութիւն գործէր: Բայց այն օրերը Գարբիէլը նորան երեւում ու ասում էր, «ո՛վ Մուհամմէդ, ահա դու Աստուածոյ ձնարիտ մարգարէն ես»:

Այստեղ էլ մի քանի աւանդութիւններ բաց թողնելով յիշենք սա միայն, որ ձամէ ուշ ուսուլ եւ Վէֆա զրքերի մէջ ասուած է, որ առաջ երեք տարի Խորափիլ հրեշտակն էր ծառայում Մուհամմէդին, իսկ յետոյ Գարբիէլը, որ եւ բերեց նորա համար յայտնութիւնները: — Աւանդութեանց գիտութիւնում շատ նշանաւոր Շէյխ Մէջդ-ուղդին Թէյրուղ-

արագին ասում է Սըրաթուլ Միւսթագիմ զրքումը, թէ Աստուած հրամայեց Խարափիլին, որ Մուհամմէդին ծառայէ, եւ նա ծառայեց տասն ու մէկ տարի: յետոյ հրամայեց Աստուած Գարբիէլին, եւ սա ծառայեց 29 տարի: Այսպէս են զրում եւ այսպէս հաւատում:

Որպէս զի զրքոյկիս ընթերցողները որոշ տեղեկութիւն ունենան մահմետական վարդապետութեան մասին, թէ Մուհամմէդն ինչպէս էր ստանում իր յայտնութիւնները, յիշենք այսուեղ միւսլիմ աստուածաբանների գաղափարը, որոնք ութը եղանակ են հաշվուու:

Ա. — Ճշմարիտ երազներ, ինչպէս որ ասել է Այշէն.

Բ. — Գարբիէլն առանց Մուհամմէդին երեւալու նորա սրտի մէջ յայտնութիւններ էր զնում.

Գ. — Գարբիէլն երբեմն երեւում էր նորան Դէհյէյի Քէլբիի կերպարանքով և յայտնութիւններ բերում.

Դ. — Գարբիէլն երբեմն էլ իր բուն կերպարանքովն էր գալիս և յայտնութիւններ բերում.

Ե. — Գարբիէլը Մուհամմէդի Մէ՛րաճի (*) ժամանակ նորան յայտնութիւններ էր տալիս երկնքումը.

Զ. — Մէ՛րաճի զիշերը Աստուած ինքը շատ բաներ յայտնեց Մուհամմէդին.

Է. — Իր յայտնութիւնների մեծ մասն ստանում էր իր կնոջ Այշէի անկողնում.

Ը. — Ուշագնացութեամբ էր ստանում յայտնութիւնները:

Այս վերջի եղանակի մասին տասը տասնեւհինգ այլեւայլ

(*) Աւանդում են, թէ մի զիշեր Մուհամմէդին Աստուած Մէքքէից տարաւ երուսաղէմ, եւ նա այնաւղից բռւրագ անստունի վերայ հեծած գնաց Գարբիէլի առաջնորդութեամբ առաջին, երկրորդ, երրորդ մինչեւ հօթներոգ երկինքը եւ է՛լ վեր Աստուածոյ տթոռի սաաջը, շատ բաներ տեսու ես գարձաւ: Այդ գէպքին Մէ՛րաճ են տառւմ:

աւանդութիւններ կան, որոնց բովանդակութիւնը ամփոփուած այսպէս է լինուամ: Մուհամմէդը ուշը գնալիս, եթէ կանգնած էր լինուամ, սասակի կերպով վար էր ընկնուամ, այնպէս որ ում վերայ որ ընկնուամ էր, նա կարծուամ էր թէ ոսկորները կը փշը: երբեմն էլ նստած տեղն էր ուշը գնուամ: այդ ժամանակ աչքերը ուզգովում էին դէպի վեր, շրթունքները շարժում էին և ինքը դողում էր, և ասում են տեսնողները թէ խոկելու ձայններ էր հանում ինչպէս մի ուզտի ձագ: ընդհանրապէս պառկում էր կամ պառկեցնում էին և վերան մի լայն հանդիրձ գցում ծածկում մինչեւ որ դէպքը անցնում էր: Ասում են գոյնը փախչում էր և երեսիցը քրտինքը թափում էր կաթիլ կաթիլ: ինքն էլ ասում էր, թէ ուշագնացութիւնը սկսելիս, մի ձայն էր լուս զանգակի կամ երկաթի զլթայի ձայնի պէս: Շատ հաւանական է որ էպիլէպսիա հիւանդութիւնն էր այդ:

Այդ աւանդութիւններին նայելով պէտք է ասենք, որ Մուհամմէդի մարգարէութիան պատճառը և հիմքը նորա այս ուշագնացութեան հիւանդութիւնն է եղել, որին նա մանուկ ժամանակիցն ի վեր ենթարկուած է երեւում: ինչպէս որ Պուրանի շատ տեղերից յայտնի է, Մուհամմէդը մեծ խելքի տէր, խորհող, քննող, սրամիտ մարդ էր, թէեւ անգրագէտ եւ անուս: իրիւ աչքը բաց վաճառական մարդներ էր ժողովիլ, և իր ճանապարհորդութիւններն Սրաբիայում ու գէպի ուրիշ երկիրներ ընդարձակիլ էին նորա մեսութեան հորիզոնը, այնպէս որ այդ ճանապարհորդութիւններն անելիս նա շատ արար ցեղեր էր տեսել, աւերակներ էր տեսել և նորանց աւանդութիւններն ու պատմութիւնները լսել, և մանաւանդ այլեւայլ արար բարրառների հետ ծանօթացել: Նու անտարակոյս ունէր եւ կրօնական ձգտում եւ մի քիչ էլ բանաստեղծական ձիրք: Եթէ Մուհամմէդը մարգարէ գտառած չը լինէր, իր ժամանակի համար մի հանաւոր քեռհին եղած կը լինէր: Բայց մարգարէ եղաւ և Պուրանում գործ է ածում իր բոլոր տեսածը ու լսոծը:

Նորան մարգարէ շինովը կյադիձէն էր:

Երբ որ Մուհամմէդի ժամանակակից արարները սկսել էին կրօնական խնդիրներով զրագուել և քրիստոնէութիւնը նորանց վերայ խոր տպաւորութիւն էր արել, այնպէս որ Մուհամմէդի ազգակիցներից ոմանք արդէն ընդունել էին քրիստոնէական հաւատոքը, նա ինքն էլ յափշտակուելով նոյն ժամանակի քրիստոնեայ վանականների օրինակից սկսեց ճգնաւորների պէս քարայրերի մէջ մնալ ազօթել: Բայց իր ջղային հիւանդութիւնը, որ նորա աչքին բաներ էր երեւացնում և ականջներին ձայններ էր լսել տալիս, շատ անհանգիստ էր անում նորան, մանաւանդ երբ նա իր երկրի հասկացողութեան համեմատ կարծում էր, թէ իր հիւանդութիւնը գիւանարութիւն է եւ ինքը գիւերից է տանչվում, և ամենքն էլ նորան զիւանար են կանչուամ: և այդ պատճառով քանից ուզել էր որ անձնասպանութիւն գործէր: Իսկ հաղիձէն էր որ մեծ ջանքերով նորան համոզեց, որ ինքը ամեն կողմանէ լսւ, բարեբարոյ, աղնիւ, գթասիրտ, բարեպաշտ և գեղեցիկ մարդ է, ուրեմն անկարելի է, որ արգար ու ողբրմած Աստուածը թող տայ որ գիւերը տիրին մի այդ տեսակ անձի վերայ: Իր այս խօսքերը հաստատում էր այդ կինը երտուններով, ինչպէս այդ մասին աւանդութիւն կայ: Բայց որպէս զի բացատրէր այն ուշագնացութեան գէպքերը, տեսլիքները և ձայնները, հաւատացնում էր Մուհամմէդին այդ ճարասասան սիրահար կինը, թէ այն երեւոյթները ոչ թէ սատանաներից ու գիւերից են, այլ, ուրովհաւեւ Աստուած նորան ընտրել է, որ արար ազգի համար մարգարէ լինի, Աստուածոյ կողմանէ են բոլորն էլ եւ այն անձը, որ նա տեսել է, ուրիշ ոչ ով չէ, եթէ ոչ Գարերիէլ հրեշտակը, որ յայտնութիւններ բերելու համար պէտք է ծանօթացնէ զինքը Մուհամմէդին: Եւ Վարազայից էլ, որին նա շատ յարգում էր իրբեւ ճշմարիտ բարեպաշտ մարդ, և աղիձէն թէ շինծու թէ շիտակ վկայութիւններ բերաւ, և իր գաղափարը հաստատելով բոլորովին համոզեց Մուհամմէդին, թէ նա ճշմարիտ Աստուածոյ մարգարէն է: Ասում են

նաեւ, որ Բահիբաս անունով մի վարդապետ էլ, որ Մէք-քէյում մի տեսակ քրիստոնէութիւն էր տարածում, մեծ ազ-դեցութիւն է ունեցել Մուհամմէդին այս բանի մէջ համո-գելու համար: Շատ հաւանական է, որ 68րդ Սուրէի սկիզբի վեց համարները Մուհամմէդն այս դիպուածով է ասել իրեն երկնքից եկած յայտնութիւն:

1. «Ն. երդում եմ անում գրիչովը եւ նորանով ինչ որ գրում են.
2. Դու քո Տիրոջ չնորհքովը դիւանար չես.
3. Եւ իրաւ քեզ համար վարձք կայ, որի համար պէտք չնորհակալ լինել.
4. Եւ դու մեծ բարքի տէր ես.
5. Ուրեմն սպասի՞ր, եւ նորանք և թող սպասեն.
6. Թէ ձեզանից որն է փորձանքի մէջ»:

Մուհամմէդի կեանքը պէտք է երկու գլխաւոր մասերի բաժանել մէկը իր մանկութիւնից մինչեւ իր հասակի 40րդ տարին, երբ նա սկսեց իրան մարդարէ հրատարակել. իսկ 60 կամ 63 տարեկան էր: Բայց այս վերջի մասն էլ պէտք է էր՝ 10—12 տարի, իսկ կէսը քանի որ նա Մէքքէյումն Մէքքէից Մէդինա՝ մինչեւ իր մահը:

Արար մարդարէի կեանքի այս գործողութեան մասի երկու կտորները միմիանցից շատ եւ շատ տարբեր են: Մէքքէյում նա հալածուած էր, իսկ Մէդինաում նա մի սոսկալի արիւնահեղ բանակալ եղաւ: Մէնք առաջ ծանօթանանք նորա Մէքքէում անցկացրած կեանքի հետ: Որովհետեւ մահմեղա-մի մասը կրօնք է, իսկ միւս գլխաւոր մասերից, որոնց նութիւն, տեսնում ենք որ Մուհամմէդը կրօնքը հաստատեց Մէքքէյում, իսկ քաղաքանութիւնը Մէդինաում՝ կրօնքը ձգելով:

Մուհամմէդի Մէքքէյում արած ամենամեծ աշխատանքը եւ գործը Ղուրանն է: Ճշմարիտ է Ղուրանի մէջ կան եւ շատ կտորներ, որոնք ասուած կամ շինուած են Մէդինայում, եւ մէդինական կտորները աւելի շատ են քան թէ մէքքէա-կանները, բայց պէտք է ասել, որ մինչդեռ մէդինական սուրէները հեղինակուելիս ուրիշների ազգեցութիւնն էլ ներ-գործել է, —մանաւանդ Օմարի ազգեցութիւնը— մէքքէա-կան կտորները օտար ազգեցութիւնից բաւական մաքուր են, ու այս մէքքէական կտորները պարզ ցոյց են տալիս Մու-համմէդի իրան հոգեբանական եւ կրօնական զարգացումը եւ ներքին փոփոխութիւնները, նաեւ իսլամական կրօնքի սկզբնա-կան հաւատացեալների կիանքը եւ ընկերական ու անձնա-կան սովորութիւնները:

Վերեւ յիշուեց, որ արաբները հաւատում էին Աստուծոյն (Ալլահին) բայց բացի Աստուծուց ընդունում էին նորանք եւ Աստուծոյն ստորագրեալ անձնաւորացրած զօրութիւններ, ո-րոնց Աստուծոյ աղջիկներ էին համարում եւ որոնց միջոցով իրը թէ Աստուծ կառավարում է աշխարհքս:

Մուհամմէդը, որ տակաւին չէր համոզուած, թէ ինքը Աստուծոյ մարդարէ է, քեանինների կարճատող եւ նոյնա-յանդ ոճովը համատօս յորդորներ էր յօրինում միշտ երգու-մով սկսելով գրեթէ «մալրենի լեզու» գրբոյկի մէջի «աքա-ղա՛ղ, աքաղա՛ղ կարմիր կատարիդ մատաղ»ի կիրապովը ինքը կուապաշտ արար էր գեռ եւ կուապաշտ արարի կրօնքով ու տեսակէտից է խօսում Աստուծոյ աղջիկներովը երգում ա-նելով.

100րդ Սուրէ Ալ-Ադիաթ:

1. Երդնում եմ աքալով վազողուհիներովը.
2. Երգնում եմ կրակի կայծեր հանողուհիներովը.
3. Երգնում եմ առաւտանց նախանձողուհիներովը.
4. Որ գորանով փոշի են բարձրացնում.
5. Եւ միացաների մէջ աեղն են մտնում.
6. Իրաւ մարգս իր Տիրոջ դէմ ապերախտ է.
7. Եւ նա ինքը այս բանիս վկայ է.

8. Եւ ահա նա խիստ սիրում է կալուածքը .
  9. Մի՞թէ նա չը գիտէ , թէ ինչ որ կայ գերեզմաններում , գուրս է գալու .
  10. Եւ ինչ որ սրակը կում է յայտնուելու է .
  11. Ահա քո Տէրն այն օրը գիտէ նորանց :
- Կամ 103րդ Սուրէն Ալ-Ասր :
1. Երդնում եմ կէս օրից հոքի ժամանակովը .
  2. Որ մարդո վասարի մէջ է .
  3. Բացի նորանցից , որ հաւատում եւ բարիք են գործում , եւ միմիւնոց յորդորում ճշմարտութեան եւ միմեանց յորդորում համբերութեան :

Այսպէս են նաեւ 91—92—93րդ սուրէնները : Կան ուրիշ սուրէններ Մուհամմէդի կռապաշտութեան ժամանակից , որոնց վերայ յետոյ կամ ինքը կամ մի ուրիշը նոր մարեր են աւելացրել կամ խօսքերը փոխել : Այսաեղ մեր աւաջ բերած երկու սուրէնների վերայ աւելացրուած են առաջինում վերջի երեք եւ երկրորդումը վերջի մէկ համարը . որ բացայստ

Բացի այս մեր յիշած սուրէններից 82—89—95րդ եւ 100—108րդ սուրէններն էլ ասել է Մուհամմէդը իր մարգարէումտիրը եւ ոչ թէ իբրեւ նատուծոյ պատգամ : Իսկ երբ որ այն ժամանակ էլ զեռ չէր կարողանում թողնել արար կռական մանաւանդ յարութեան եւ զատաստանի գաղափարներ

51րդ սուրէ . Ալ-Ղարիաթ :

1. Երդնում եմ ցրիւ ցրուողուհիններովը .
2. Երդնում եմ ծանրութիւն կրողուհիններովը .
3. Երդնում եմ թեթեւ վազողուհիններովը .
4. Երդնում եմ հրամանը բաժանողուհիններովը .
5. Որ այն ձեզ խոստացուածը ճշմարիս է .
6. Եւ որ գատաստանը իրողութիւն է .

7. Երդնում եմ ուղիներ ունեցող երկնքովը .
  8. Որ գուք հակասող խօսքի մէջ էք , եւ ալլն :
- 86րդ սուրէ . Ալ-Թարրը :
1. Երդնում եմ երկնքովը եւ գիշերուայ աստղովը :
  2. Բայց քեզ ի՞նչը խացրեց թէ ինչ է գիշերուայ ասալը .
  3. Լուսավառ աստղը :
  4. Ամէն մի հոգի որ կայ , ունի իր վերայ մի պահապան :
  5. Ուրիմն մարդս թող խորհէ , թէ ինչից է ստեղծուած :
  6. Նա ստեղծուած է գուրս ցատկած ջրից :
  7. Որ գուրս է եկել երանքի ու էսուրծքի մէջաւելից :
  8. Իրաւ նա կարող է նորան ետ գարձնել (յարութիւն)
  9. Այն օրը որ գալունիքները կը յայտնուեն . (գատաստան)
  10. Այն ժամանակ նա ոչ ոյժ եւ ոչ օգնող կունենայ :
  11. Երդնում եմ երկնքովը , որ պայոյա է գալիո .
  12. Երդնում եմ երկրովը , որ բացիւմ է .
  13. Որ սա մի որոշ խօսք է
  14. Եւ կատակ չէ : Եւ ալլն :
- 95րդ սուրէ Ալ-Թին :
1. Երդնում եմ թուզովը . Երդնում եմ ձիթապառովը .
  2. Երդնում եմ Սինայ սարովը .
  3. Երդնում եմ այս պահով զաւառովը .
  4. Որ մենք ստեղծել ենք մարդուս ամենագեղեցիկ կերպով .
5. Բայց յետոյ իջեցրել ենք նորան ամենացած տեղերը .
6. Բացի նորանցից , որ հաւատում եւ բարիքներ են անում , եւ նորանք հասուցում կ'ունենան առանց չնորհակալութեան .
7. Եւ ի՞նչն է քեզ այսուհեան ոտիպում , որ գատաստանը սուս ես համարում .
8. Մի՞թէ Աստուած գատաստանի գատողը չէ :
- Մենք այսուեղ տեսնում ենք , որ Մուհամմէդը 51րդ սուրէում երդնում է քամիներովը , ծանր եւ թեթեւ ամպերովը , օգերեւոյթիների շարժումներովը , եւ 8րդ սուրէում երդնում է երկնքովը , աստղովը , որոնք ամենքն էլ բնութեան երե-

ւոյթներ են, նոյն իսկ թուզով եւ ձիթապառզով է երդում: Սյս բոլորը ցոյց է տալիս, որ Մուհամմէջը մի կողմից հաւատում է յարութեան եւ գատաստանի, բայց միանգամայն եւ բնութեան այս եւ այն անձնաւորացրած զօրութիւններին եւ մինչեւ անգամ ծառերի պառզներին:

Երբ որ Մուհամմէջը համոզուեց, որ ինքը Սսուսւմոյ մարդարէ է, սկսեց առաջ քիչ քիչ եւ ծածուկ իր աղջականների եւ մերձաւոր ծանօթների մէջ բարոյական եւ կրօնական յորդորներ խօսել եւ խօսել մեր այսաեղ յառաջ բերած օրինակների նման խառն յարութեան եւ գատաստանի վարդապետութիւններով: Սյս ծածուկ քարոզելն, ասում են, տեսեց երեք տարու չափ, եւ գորէ՛լ ցեղիցը շատերը հաւատնում էին նորա աղջու բանաստեղծական ոճով ասած խօսքերին. եւ ոմանք էլ սրտանց հաւատացին նորան: Իսլամի պատմաբանները շատ այլեւայլ ցուցակներ ունեն ամենառաջին միւսիմների անունների համար, մինք նորանցից միայն այսքանը քաղցինք, որ էին Խաղիճէն, Ալին, Զայդ իրն Սարըթ, Սրուէքը, յետոյ Օսման իրն Սփփան, Զուբէյը, Թալիս, Սա՞դ իրն Սբի-Վազգառ, Աբդուրրահման եւ ուրինը:

Երեք ասրին անցնելուց յետոյ, ասում են, որ հրաման եկաւ իրան, թէ ճշմարտութիւնը հրապարակաւ քարոզիր. եւ Մուհամմէջ սկսեց այլ եւս առաջուայ պէս ընդհանուր բաներ ըլ խօսել, ինչպէս օրինակի համար 87րդ սուրէն.

1. Փառք սուրք քո բարձրեալ Տիրոջ անունին,
  2. Որ ստեղծել է եւ կազմել,
  3. Եւ որ սահմանել է եւ առաջնորդել,
  4. Եւ որ զուրս է բերել արօտախուաը,
  5. Եւ վերջը նորան շինում է չոր խոտ.
10. Ով որ երկիւղած է, նա իրան յիշեցնել կը տայ.
  11. Իսկ չար եղողը կը հեռանայ նորանից,
  12. Նա որ այրուելու համար մեծ կրակի մէջը պիտի գցուի.
  - 13 Յետոյ նորանում ո՞չ կը մեռնի եւ ո՞չ էլ կ'ապրի:

14. Բայց երջանիկ կը լինի, ով որ ինքն իրան մաքրէ,
15. Եւ յիշէ իր Տիրոջ անունը եւ աղօթէ:
16. Իսկ դուք ընտրում էք այս աշխարհքի կեանքը.
17. Բայց բարին եւ տեւողը միւս աշխարհքն է:
18. Ահա աս նախնի թղթերումն է,
19. Արրահամմի եւ Մովսէսի թղթերումը:

Այլ ինչպէս որ այն ժամանակներն արաք բանաստեղծներն իրանց ոտանաւորները հրապարակներում ժողովուած մարդկանց առջև կարգում կամ անգիր ասում էին, Մուհամմէջն էլ իր անկանոն ոտանաւոր (արաք զրականութիւնը այդ կերպին սամց' է ասում) սուրէներն ատենախօսում էր ամբոխների գլխացը: Եւ որովհեաւ նորա սուրէների բովանդակութիւնը որոշակի միաստուածութիւն էր քարոզում եւ յարութիւն ու գատաստան, զա շատ բարկացրեց արաք կոապտաններին, այնպէս որ մեծ փոթորիկ եւ հալածանք առաջ եկաւ Մուհամմէջի եւ իր աշակերտների դէմ: Այս կերպով արաք մարգարէն շատ թշնամիներ ստացաւ՝ Սրու-Ճան, Սրու-Լահար, Վէլիդ իրն Մօղիրէ, Ախնաս եւ ուրիշ շտաբը: Մուհամմէջը, որ, ինչպէս Դուրանը ինքն է վկայում, «ո՞չ զիրքը գիտէիր, ո՞չ հաւատքը, թէ ինչ է», (սուրէ 42, 52), թէեւ լսում էր քրիստոնեաներից սրբազն պատմութիւն եւ Աստուածաշոնչի այս եւ այն խօսքը, բայց եւ անգրագէտ ու միակողմանի վառուած լինելով, շտաբանի բնաւ ու շաղբրութիւն չէր գարձնում եւ իր ուղածին մի քիչ նմանողներն առնում փոխփոխում իրան էր յարմարցնում: Իր այն ժամանակուայ վիճակի նկարագրութիւնը դնում է օրինակի համար՝ նոյի բերանը եւ 71րդ սուրէում այսպէս գանգաստում:

5. Ով Տէր իմ, ես իմ ժողովուրդս կանչեցի զիշերները եւ յերեկները, բայց իմ հրաւերը միմիայն նորանց փախուստը շատացրեց:

6. Եւ ամենն անգամ որ ես նորանց կանչում էի, որ գունուանց ներես, նորանք իրանց մատները դնում էին իրանց ականջներումը եւ ծածկում էին իրանց հագուստներով եւ

յամառվում ու հպարտութիւնով հպարտանում:

7. Յետոյ ևս նորանց կանչեցի հրապարակաւ,

8. Յետոյ ևս նորանց հետ յայտնի խօսեցի, եւ գաղտնի կերպով խօսեցի նորանց հետ առանձին...

20. Տէր, նորանք ապաստմբուել են ինձ դէմ եւ հետեւում են նորան, (կարծում է Վէլիդ թշնամուն), որի ստացուածքը եւ որդիքը միմիայն նորա վլասն են շատացնում.

21. Եւ նորանք մեծ խորամանկութիւն հնարեցին,

22. Եւ ասացին, «մի՛ ձգէք ձեր աստուածները, եւ մի՛ ձգէք վարդը եւ ոչ Աօլան,

25. Եւ ոչ եազուսը եւ ոչ էլ Նասրը»:

Երբ որ սկսեցին նեղութիւնները եւ հալածանքը, մարդի հետեւողներից ոմանք ետ քառուեցին, իսկ ոմանք հաստատ մնացին նորա նոր հաւատքին: Բայց ընդհանուր ժողովուրդը ասում էր նորան եւ «քէահին», «բանաստեղծ», «կախարդ», «դիւահար» ածականներով պահարակում անտառում էր նորան: Իսկ Մուհամմէդի պահարակում անտառութեան համար եկաւ այս յայտնութիւնը, սուրէ 69.

38. Այս, ես երդնում եմ ձեր ահասածովը,

39. Եւ ձեր չը ահասածովը,

40. Որ սա մի աղնիս մարդարէի խօսքն է,

41. Եւ սա բանաստեղծի խօսք չէ. ձեզանից քիչերդ էք հաւատում.

42. Եւ ոչ էլ հմայող քուրմի խօսք է. ձեզանից քիչերդ էք յիշում.

43. Աշխարհքների Տիրոջից եկող յայտնութիւն է:

Այս հալածանքները քանի գնացին շատացան եւ սաստկացան, բայց Մուհամմէդն էլ, թէեւ ՚ի սկիզբան հրապարակաւ խօսելուց ետ քաշուեցաւ, բայց իր համոզունքների մէջ ոչ թէ յամառուեց, այլ միշտ օր ըստ օրէ սկսեց աւելի պարզ եւ աւելի որոշ հակառակել հեթանոսութեանը եւ իր կրօնական գաղափարների համար աւելի փաստեր գտնալ, եւ միւս կողմանէ էլ սկսեց քրիստոնեայ կրօնաւորներից օրինակելով

աղօթքներ ու պաշտամունքներ կարդի գնել: Իր մարգարէութիւնն ընդունող արաբները խեղճ միամիտ բաներ էին, եւ որովհետեւ Հին եւ Նոր կտակարանից ոչինչ տեղեկութիւն չունէին, մանուկների պէս ամեն բանի հաւատում էին ինչ չունէին, մանուկների պէս ամեն բանի հաւատում էին ինչ չունէին օրինակելու աշխատում էին: Մուհամմէդն հշտութեամբ նորան օրինակելու աշխատում էին: Մուհամմէդն իր մարգարէութեան սկզբումը քրիստոնեայ կրօնաւորներին իրանմանացնելով գիշերները երկար ժամանակ աղօթքի էր կանգնում (դիեամ), եւ իր շինած Ղուրանի սուրէները ասում էր աղօթքի եւ սազմոսի տեղ (զիքը), ծուում երկրպագութիւն էր անում (րէքքէ): Մէկ տարի նա էր անում (րէքքէ) եւ ծուուր գնում (սիճէ): Մէկ տարի նա այսպէս շարունակեց, բայց սուներն սկսեցին ուռենալ, եւ իրան համար մի նոր յայտնութիւն շինեց, որ այնչափ երկար կանգնի: Սուրէ 73, Աւ-միւզէմմիւլ:

1. Ով փաթեաթուած,

2. Վեր կաց գիշերը բացի մի քիչից,

3. Կէսը, կամ նորանից պակասեցրու մի քիչ.

4. Կամ աւելացրու նորա վերայ, եւ երգելով երգիր Ղուրանը:

Իսկ երբոր ծերացել եւ իր կնիկների հետ զբաղուելով թմբել թուլացել էր այդ մարգարէն եւ աղօթքերը իր զբաղթմբել մէջ երբորդ տեղն էր բանել. որ նա ասում էր թէ մանց մէջ երբորդ տեղն էր բանել. անուշ հոտեր եւ աղօթքը», այն «ես սիրում եմ կնիկներ, անուշ հոտեր եւ աղօթքը», այն ժամանակ այդ 73րդ սուրէի վերջին աւելացրից այս փոփոխութիւնը իրան ինպաստ.

20. Իրաւ քո տէրը գիտէ, որ գու վեր ես կենում գիշերուայ երկու երբորդիցը պակաս, եւ կէսը, եւ մի շիշուայ երկու երբորդիցը էլ մի խումը. եւ երբորդը, եւ քեզ հետ լինողներից էլ մի խումը. եւ նա ձեզ մօտ է Մասուած գիտէ գիշերը եւ օրը, եւ նա ձեզ մօտ է գաղափարների կրօնաւորներից օրինակելով է:

Մուհամմէդը ժուժկալութեան, պահեցողութեան (բամազան ամիսը), աղօթարանի եւ ուխտագնացութեան կանոնները քրիստոնէութիւնից, հրէութիւնից եւ արար հեթանոսութիւնից առնելով ըստ հանգամանաց բաւական փոփոխել եւ իրար խառնել է մինչեւ որ վերջապէս այժմեան ձեւերին է հասցրել:

Քանի որ նա իրաւ համոզուած էր, որ ինքը մարդարէ է, միշտ նոր բաներ էր ասում իր հետեւողներին. նորանց զբաղեցնելու համար անում էր Արքահամի, Մովսէսի, հին արաբների պատմութիւններ եւ նորանց կրօնական արարութիւնները կարգադրում, բայց ստիպուած էլ էր ոչ միայն աշակերտների առջեւ այլ նաև արարների դիմացը կուտաշտութիւնը իբրեւ մոլութիւն հերքելու եւ պարսաւելու: Սա շատ բարկացրեց արարներին, և նորանք սկսեցին ներացնել Մուհամմէդի հետեւողներին: Աբութալիբը ըստ արարական սովորութեան պաշտպանում էր իր եղբօրորդի Մուտում, եւ մեռաւ էլ իբրեւ կուսպաշտ. բայց նորան հաւատացողները մեծաւ մասամբ աղքատ մարդիկ լինելով պաշտպան չունէին: Վերջապէս մի օր Մուհամմէդը դէպի արեւ «նայեցք, այստեղ ձեզ համար ապաստանարան կայ. դնացէք այն կողմը մինչեւ որ Տէրը մեզ համար մի ճանապարհ բանաց»: Այս խօսքով 50 հոգի ճանապարհուեցին դէպի կողմը քրիստոնեայ Հարէչների երկիրը: Սա առաջին գաղթութիւնն էր: Այդ գաղթողները, որոնց մէջ էր նաև բարեկամաբար ընդունելութիւն գտան քրիստոնեաների կողմէ:

Հազիւ թէ անցան երեք ամիս, դորանք ետ դարձան եւ կան Մէքքէ, որովհետեւ լուր ստացան, թէ բոլոր մէքքէն ընդունել են խալամը: Այդ լուրը թէեւ ճիշդ չէր, բայց անհիմն էլ չէր: Հալածանքը մինակ անպաշտպան միւսիմ-

ների դէմ չէր, այլ Մուհամմէդն էլ էր կրում նկղութիւններ գորէլ ցեղիցը, թէեւ հօրեղբայրն իրան պաշտպանում էր: Գորէլցիք ասում էին նորան թէ «դու ընդունի՛ր մեր աստուածընկերուհիների բարեխօսութիւնը, մենք էլ կը հաւատանք քո մարդարէութեանը»: Երբ որ նորանք մի օր ժողովուած լում էին Մուհամմէդին, սա 54րդ սուրէում ասաց.

«Դուք ի՞նչ էք կարծում Ալ-Լաթի եւ Ալ-Ռոզայի մասին,

«Եւ Մանաթը, որ երբորդն է».

«Ալրանք բարձր աստուածուհիներ են».

«Որոնց բարեխօսութեանը պէտք է յուսալ»:

Կոապաշտ արարներն այս խօսքերը լսելով խիստ ուրախացն, ու երբոր նա իր սուրէն ասաց վերջացրեց ու երկրպագելով խոնարհուեց, արարներն էլ միամին խոնարհուեցին նորանետ: Այս դէպքի լուրն էր, որ հասել էր գաղթականներին: Եւ նորանց շարժել, որ ետ դառնան: Բայց սխալուած էին: Եկան տեսան, որ ոչ թէ կուսպաշտներն են իսլամն ընդունել, այլ իրանց մարդարէն է կոսպաշտութիւնն ընդունել: Հարէշտանից հկողներն սկսեցին նորան խիստ նախատինքներ տալ իր անկման եւ ուրացութեան համար, բայց Մուհամմէդն ինչպէս որ միշտ իրան արդարացնելու կերպը դիտէր, այս անդամ էլ մի գարմանալի պատճառ առաջ բերեց իր հաւատացողներին, եւ բոլորովին հանգստացրեց նորանց այս պատպամով, իբր թէ Աստուածուց, թէ դա սատանայի գործ էր: Առաջ 22րդ

51. «Եւ մենք քեզանից առաջ ոչ մի ուղարկուած եւ ոչ մի մարդարէ չենք ուղարկել, որ երբոր նա ուզում էր կարդալ, սատանան նորա կամքին մէջը բան գցած չը լինէր: Բայց Աստուած հերքում է սատանայի գցածը: Վերջը Աստուած վճռում է իր խօսքերը, եւ գցածը վերջը Աստուած վճռում է իր խօսքերը, Աստուած գիտուն իմաստուն է»:

52. «Որ Աստուած սատանայի գցածը փորձութիւն է շինուած նորանց համար, որոնց սրաերում հիւանդութիւն կայ, ու նորանց սրաերի խստութիւնը».

եւ իրաւ անիրաւները մեծ սխալմունքի մէջ են»։ Այսուհետեւ սկսեց մարգարէն աւելի մեծ հուանդ ցոյց տալ կրապաշտների գէմ, եւ զորանով առաւել եւս գրգռեց հուրանց ատելութիւնը իր գէմ եւ իր հետեւողների գէմ։ Մանաւանդ երբ երկու երեւելի անձեր՝ Օմարը եւ Մուհամմէդի հօրեղայրը Համզէն հաւասացին մագարէին, գորէչցցիք բուլորովին կատաղեցին, գնացին նորա պաշտպան Արութալիրի մօտ ու ասացին. «Քո եղբօրորդիք պախարակում ծաղրում է մեր կրօնքը, բայց դու էլ մեր կրօնքիցն ես, մենք որոշել ենք որ նորան բնաջինջ անենք. հիմայ կամ ոչ նորան մեր ձեռը յանձնիր, կամ եթէ ոչ, մենք նորա եւ քեզ գէմ պատերազմ ենք հրատարակելու»։ Արութալիրը մերփեց հուրանց առաջարկութիւնը, եւ այդ պատճառով արաբները նորան իր Հաշխմի ընտանիքովը պաշարեցին եւ նեղեցին, այնպէս որ զօրէց ցեղիցը մի քանի գթասիրտ եւ Արութալիրի բարեկամ անձինք չը կարողացն դիմանալ այն տանջանքները տեսնելով, որ նա կրում էր։ Մի վարպետութեամք վերցրին պաշարումը, ու Մուհամմէդն էլ նորա հետ աղատակուց։

Հիմայ նա սկսեց իր կրօնքը տարածել Քէալայի մատուռը ուխտի եկող օտարականների մէջ, եւ յաջողութիւն էլ գտաւ։ Մէկ տարի նա Մինա սարի վերայ քարողեց նաեւ մէդինացի նորան։ Երբոր նորանք միւս տարին կրկին ուխտի եկան Մէքքէ, արգէն գրիթէ բոլորովին բռնուած էին նորա քայլելով համոզուեցին ու հաստատապէս հաւասացին նորան։ Այս մարդիկը Խաղբան եւ Ավս ցեղիցն էին, եւ Ազգայում երգմամբ ուխտ արեցին Մուհամմէդին, որ իրան հաւասապատելով, «մենք բացի Աստուածուցուց ոչ մի բան չենք սականելու եւ ամեն բանի մէջ մասնակին չենք սպանելու եւ ամեն բանի մէջ, որ արդար իր աշակերտներից մէկին ուղարկեց Մէդինա, այնտեղ այդ

նոր կրօնքը տաբածելու։ Եւ ի՞նչ մեծ հետեւանք ունեցաւ այդ պատգամաւորութիւնը։ Բոլոր քաղաքը ոգեւորուեց իսլամի վարդապետութեամբ։

Թէեւ այդ միջոցին մեռաւ կապիծէն, նաևս պաշտպան Արութալիրը, եւ ինքն էլ ամուսնացաւ Սովոր անունով մի որբեւայրի հետ, բայց լսելով իր կրօնքի յաջող յառաջդիմութիւնը Մէդինայում, ուրախանում զուարձանում էր, այնպէս որ մի գիշեր էլ երազ տեսաւ, որ երկինքն է գնացիլ։ Այդ գէպքին, որ կամ երազ է կամ բոլորովին կերծ, իսլամական գիտնականները եւ Ղուրանի մեկնիչները մեծահատոր յատելուածներ ու մեկնութիւններ են կցել, եւ անունը գրել մէ՛րաճ։

Եւ միւս տարին ուխտի ժամանակը Մուհամմէդը իրան բուլորովին շրջապատուած գտաւ մի մեծ խումբ հաւասացեալ մէդինացիներով, որոնք կրկին ուխտ արեցին Մուհամմէդինացիներով, որոնք կրկին ուխտ արեցին Մէդինայի համմէդին։ Հիմայ նա սկսեց ոգեւորուած խորհել Մէդինայի վերայ եւ որոշեց, որ թէ՛ իր հետեւողները թէ՛ ինքը նեղողվերայ եւ որոշեց, որ թէ՛ իր հետեւողները թէ՛ ինքը նեղողվերայ եւ հալածանքներից ազատուելու համար փոխադրուեն ներից եւ հալածանքներից ազատուելու համար փոխադրուեն նայն քաղաքը, եւ նորանց ասաց, «Գնացէք Մէդինա։ ու այն քաղաքը, եւ նորանց ասաց, «Գնացէք Մէդինա։ ու այն քաղաքը ձեզ ձեզ այնտեղ եղբայրներ է տուել եւ մէկ բովինետեւ Տէրը ձեզ այնտեղ եղբայրներ է տուել ու մէկ կարող էք ասպասանուել»։ Նորանք փոքրիկ խումբերով ծածուկ գնում էին Մէդինան մինչեւ որ կնիկ եւ երեխներք 150 հոգի այնտեղ փոխադրուեցին։ մարդ, կնիկ եւ երեխներք 150 հոգի այնտեղ փոխադրուեցին։ մարդ, կնիկ մարդարէն եւ աները Արուբէքը եւ փեսան Ալին միախակ մարդարէն եւ աները Արուբէքը եւ փեսան Ալին միախակ մարդէւմ։ Գորէց ցեղը, որ չէր կարողանում դիցել էին Մէքքէւմ։ Գորէց ցեղը, որ չէր կարողանում դիցել էին Մէքքէւմ։ Գորէց ցեղը, որ նորան մանալ այդ մարդու արարքներին, որոշեցին որ նորան սպանալ այդ մարդու արարքներին, իր փեսան Ալին սպանին։ Իսկ նա, հէնց որ խմացաւ այդ բանը, իր փեսան Ալին սպանին։ Իսկ նա, հէնց որ խմացաւ այդ բանը, իր փեսան Ալին սպանին։ Այս մարդու արարքներին, իր անկողին չենք սպանելու եւ ամեն բանի մէջ, որ արդար աշակերտներից մէկին ուղարկեց Մէդինա, այնտեղ այդ

Արդ, մի երկու նկատողութիւն Մուհամմէդի այդ քաղաքում անցրած մարգարէական կեանքի մասին։ Վերը տեսանք, որ նա Հիմա սարի քարայրն էր գնում ձգնելու, որ

նա ձայներ էր լսում եւ երեւոյթներ տեսնում։ Նա կարծում էր, որ ինքը գեւերից բռնուած է, եւ ուզում էր սարի գլխիցը վար ընկնել ու անձնասպանութիւն գործել։ Կինը՝ Խաղիձէն էր, որ նորա լսածներին եւ ահսացներին ուրիշ մեկնութիւններ տալով համոզեց նորան, որ գորանք գեւեկան բաներ չեն այլ ասուածային, եւ թէ ինքը մարգարէ է Ալլահի։ Նա էլ բոլորովին համոզուեց, եւ որովհետեւ մի քիչ բանաստեղծական ձիրք ունէր եւ խրատել ու յորդորել գիտէր, սկսեց մարգարէի դեր խաղալ։ Մկըսումը նա իր խօսքերը հիւսում էր քեահինների ոճով ու արար կոապաշտների կրօնքի բովանդակութիւնով։ Նա միշտ նկարագրում էր թէ երկինքը թէ գժոխքը աւելի եւ աւելի վառ գոյներով։ Դրախտի զուարձութիւնները ներկայացնում էր խիստ հրածառաստաններ, պտուղներ, ուստիլիքներ, խմելիքներ, փառաւոր բնակարաններ, արու եւ իգական ծառաններ, բայց մանաւանդ սեւաչք կոյսեր . . . . իսկ գժոխքի մէջ աշռաւութիւն, սոսկալի փուշոտ անմարտելի ուտելիքներ, կրակ եւ ծուխ. թէ դրախտի զուարձալիքը եւ թէ գժոխքի տանջանքները ոչ թէ այլարանօրէն պէտք է հասկնալ, այլ խմելու համար շարափ պէս եռացող հեղուկ բան եւ սոսկալի տանջանքները ոչ թէ այլարանօրէն պէտք է հասկնալ, այլ կութեամբ բազմապատկուած բաններն են։ Երբոր Մուհամմէդն եւ զինքը իր քարոզներին խառնել եւ յարութեան գալափարներ յացնել, արաբները չը հաւատացին նորան եւ ծալրում էին։ Բարձր սկսեց իր քարոզներին խառնել եւ յարութեան գալափարներ յացնել, արաբները չը հաւատացին նորան եւ ծալրում էին։ Բարձր սկսեց իր քարոզների մարգարէ կարծելով սկսեց արաբների գէմ խիստ սպառալիքներին մարգարէ նիւքի մարգարէ մարգարէ կամ կիսատ համոզուած էր, թէ ինքը մարգարէ չէր։ Մուհամմէդն այս գէպից վերջը պարզ գիտէր, որ ինքը մարգարէ չէր, եւ դարձեալ շարունակեց իր ընթացքը իրը ճշմարիտ մարգարէ։

Եւ բնաջինջ եղան։ Արաբներն առաջ վախեցին, բայց երբոր տեսան որ Մուհամմէդի արած սպառալիքները չեն կատարվում ծաղրելը շատացրին եւ նեղացնում եւ հալածում էին թէ նորան թէ նորա հաւատացողներին, այնպէս որ այս վերջինները Հարէների երկիրը գաղթեցին։ Դորանց բացակայութեան ժամանակ նա հալածանքներին չը գիմանալով դաւանեց արաբների առջեւ նորանց երեք կուռքերի աստուծութիւնը եւ ընդունեց նորանց բարեխօսութիւնը։ Իսկ վերջն երբոր իրան յանդիմանեցին այդ մասին, նա ասաց որ դա աստանայիցն էր, եւ թէ սատանան ամեն մարգարէի խօսքերի մէջ այլպիսի բաներ միշտ խառնել է։

Այստեղ երեք հանգամանք կան որ Մուհամմէդի մարգարէ չը իննելը պարզ վկայում են։ Նախ որ Խաղիձէն նորան համոզեց թէ ինքը մարգարէ է. երկրորդ որ եթէ Խաղիձէի խօսքովը ճշմարտապէս համոզուած էր որ ինքը Աստուծոյ մարգարէ էր, պէտք էր, երբոր կուռքերի աստուծութիւնն ու բարեխօսութիւնն ընդունեց, համոզուեր որ իր արածը մարգարէի արարք չէր, այլ թէ ինքը սիալուսծ էր որ իրան մարգարէ է համարել, եւ երբորդ որ սուտ ասաց, թէ սատանան խառնեց այն խօսքերը եւ թէ սատանան ամեն մարգարէի այլպիս մեղանչել է տուել։ Նորա այս սուտ ինքնապատպանութիւնը պէտք էր բանար նորա աչքերը, որ ինքը ճշմարիտ մարգարէ չէր։ Մուհամմէդն այս գէպից վերջը պարզ գիտէր, որ ինքը մարգարէ չէր, եւ դարձեալ շարունակեց իր ընթացքը իրը ճշմարիտ մարգարէ։

Մի ուրիշ հանգամանք եւս կայ, որ պարզ ասպացուցանում է Մուհամմէդի մարգարէ չը լիննելը, բայց ինքը իմանալով որ մարգարէ չէ, դարձեալ իրան մարգարէ է ձեւացնում։ Քանի որ նա գեռ բոլորովին կամ կիսատ համոզուած էր, թէ ինքը ճշմարիտ Աստուծոյ ճշմարիտ մարգարէն էր, արաբների վատ եւ չար գործքերը տեսնելով նորանց պատիժներ ու պատուհաններ էր սպառնում. օրինակի համար սուրէ 52.

1. Երդնում եմ թուր (սարովը).

2. Երդնում եմ գրուած գիրքովը,

3. Որ տարածուած մազաղաթի վերայ է .
 4. Երդնում եմ չէն տունովը .
 5. Երդնում եմ բարձրացեալ ձեղունովը .
 6. Երդնում եմ ուռած ծովովը ,
 7. Որ քո Տիրոջ պատիժը գալիս է .
 8. Որը ոչ ով ետ չի մդի :
 9. Այն օրը երերալով երերալու է երկինքը ,
 10. Եւ ման գալով գնալու են սարերը :
 11. Եւ վա՛յ այն օրը ուրացողներին .
 12. Որոնք զուարձանում են հակածառութեամբ :
 Մուհամմէջը սպառնում էր իրան չը հաւատացող արաբներին , որ Աստուած երկինքը պատառելու եւ մի կտորը նուրանց վերայ է զցելու . նոյն սուրէում շարունակում է ,
 44. Եւ եթէ աեսնեն , որ երկնքիցը մի կտոր վար է ընկ-
 54. Ուրեմն թող սուր դորանց , որ կը հասնեն իրանց
 այն օրուան , որ նորանում կը նուաղեն :
 Այսպիսի սպառնալիքներ արել է Մուհամմէջն իր ժամա-
 26րդ 187—189. սակայն մէքքեցիները մի երկու տարի սպա-
 սեցին տեսան որ ոչինչ չէ լինում , սկսեցին ծանր խօսքեր
 հին անհաւասներն են այդ յանդիմանութիւններն ասել հին
 92. Եւ նորանք ասում են , «մինք քեզ չենք հաւատայ ,
 մինչեւ որ մեզ համար գետնիցը մի աղբիւր չը բըդ-
 93. Կամ դու ինքդ մի արմաւենու եւ խաղողի այդի չու-
 նենաս , եւ գետեր չը բղխեցնես , որ նորանցում
 94. Կամ ինչպէս որ դու մեզ սպառնացել ես , եթէ եր-
 կինքը կտոր մեղ վերայ չ'ընկնի . կամ Աս-
 տուծոյն եւ հրեշտակներին քեզ հետ առած չը բե-
 րես :

- Նորա ժամանակակից արաբներն ասում էին մինչեւ ան-
 գամ , սուրէ 8րդ .
 32. «Ուշ Աստուած , եթէ սա քո կողմանէ եկած ճշմար-
 տութիւն է , այն ժամանակ երկնքիցը մեզ վերայ
 քարեր տեղա՝ , կամ մեզ չարաշար տանջի՞ր»:
 Արդ երբոր նա տեսաւ , որ իր սպառնալիքները չեն կա-
 տարվում , փոխանակ խոստովանելու որ սխալուած է , ինքը
 մարգարէ չէ եւ ինքն իրանից է խօսել եւ ոչ թէ Աստուծոյ
 հրամանովը , խօսքը փոխեց եւ սկսեց իրան արած սպառնա-
 լիքների մասին երկու խորամանկ բացատրութիւններ տալ .
 Ա . որ այդ սպառնալիքները կատարուելու են կամ գատաս-
 տանի օրը կամ Բ . այդ պատիժներին թէեւ անհաւատ մէք-
 քէցիք արժանի են , բայց որովհետեւ ամեն բան Աստուծոյ
 նախասահմանութեամբ է լինում , այդ էլ իր որոշեալ ժա-
 մանակին է կատարուելու :
 Մուհամմէջին որ «սուտ մարգարէ» են կոչում , կատար-
 եալ իրաւունքով է : Նա իր տգէտ եւ սրբազն պատմու-
 թեան անտեղեակ կոսպաշտ արաբներին աստուածաշունչի
 պատմութիւններն անում է եւ ասում , թէ այդ պատմու-
 թիւններն Աստուած է իրան հաղորդում յայտնութիւնով .
 զոր օրինակ սուրէ 11րդ պարունակում է այս խօսքը .
 51. «Սա գալպնիքների պատմութիւն է , որ քեզ յայտ-
 նում ենք . սա ոչ գու գիտէիր , ոչ էլ քո ազգը քե-
 զանից առաջ»:
 Յովսէփի պատմութեան համար դարձեալ զրուած է Ղու-
 րանում իբր թէ Աստուած է պատմում Մուհամմէջին .
 սուրէ 12րդ .
 3. «Մինք քեզ պատմենք ամենագեղիցիկ պատմութիւնը ,
 որը մենք քեզ յայտնում ենք այս Ղուրանով , թէեւ
 գու առաջ անտեղեակ էիր»:
 Եւ այսպէս կան այլ եւ այլ պատմութիւններ , որ ինքը
 քրիստոնեաներից լսել եւ մասամբ էլ չէ հասկացել , սխալ-
 քրիստոնեաներից լսել եւ մասամբ է արաբներին եւ պնդում , իբր թէ Աստ-
 ուած է իրան յայտնել , քանի որ հրէաներն եւ քրիստոն-

եաներն այդ բոլորը կատարեալ գիտէին։ Երեւում է, որ մարդիկ Մուհամմէդից աստուածաշունչի մէջ յիշուած այս եւ այն անձի մասին հարցրել են, բայց ինքը բան չը գիտեալով գիտադրողներից սովորում, եւ ետքը ասում էր իբր թէ Աստուած է խօսում. սուրէ 40րդ։

78. «Եւ մենք արդէն քեզանից առաջ մարգարէներ ենք ու զարկել. նորանցից մի քանիսի պատմութիւնը քեզ արել ենք, եւ նորանցից մի քանիսինը չենք պատմել քեզ»։

Սուրէ 4րդ 162, «Եւ մարգարէներ կան, որոնց պատմութիւններ սորանցից առաջ քեզ արել ենք, եւ մարգարէնայց հէնց Ղուրանում ասուած է, որ նա սրբազն պատ-

105. «Եւ մենք արդէն գիտենք նորանց, որ ասում են, «իրաւ նորան (Մուհամմէդին) մի մարդ է սովորեցնում»։ Այն մարդը որի մասին ակնարկութիւն արարերէն լեզուով է»։

Ղուրանի մեկնիչները խոստվանում են, որ Մուհամմէդը լուսմ եւ սովորում էր սրբազն պատմութիւնը Եասար, զարդէյր եւ Ադաս անունով քրիստոնեաներից եւ արարեներին պատմում էր ընափի արար լեզուով. բայց առանց խղճահարան ուելու պնդում է, թէ Աստուած է այդ պատմութիւններն իւ-

Մուհամմէդից շատ անգամ հրաշքներ էին պահանջում ասում էր, թէ իր մարգարէութիւնը հաստատէ. բայց նա աշխակ ինքը սոսկ քարոզիչ է։ Եւ իբրեւ փաստ իր մարգարէութայց Ղուրանի շարադրութիւնը ամեն տեղ մ'իւնոյնը չէ. տեղեր կան որ շատ վառ եռանդոս հակիմ եւ բանաստեղթացուցիչ են, բայց շատ տեղեր էլ կան որ տափարակ ձանձրացուցիչ են։ Այստեղ Ղուրանի մի կտորը դնենք, որ մահ-

մեղական եւ հւրոպական ուսումնականներն ամենագեղեցիկն են համարում։ Սուր 91րդ.

1. «Երդնում եմ արեգակովը եւ նորա ճաճանչովը».
  2. «Երդնում եմ լուսինովը երբոր հետեւում է նորան».
  3. «Երդնում եմ ցերեկովը, երբոր փայլեցնում է նորան».
  4. «Երդնում եմ զիշերովը, երբոր ծածկում է նորան».
  5. «Երդնում եմ իրկնքովը, եւ ինչ որ շինել է նորան».
  6. «Երդնում եմ երկրովը, եւ ինչ որ տարածել է նորան».
  7. «Երդնում եմ հոգիով, եւ ինչ որ կազմել է նորան».
  8. «Եւ ներչնչել է նորան նորա չարութիւնները եւ նորա երկիւղածութիւնը».
  9. «Երդէն երջանիկ է, ով որ իրան մաքրել է».
  10. «Եւ արդէն կորած է, ով որ իրան փճացնէ»։
- Այս համարների ամեն մի արարերէն տողը նրեք խօսքից է բաղկացած, եւ ոտանսաւորների պէս բոլորն էլ նոյնայնդ են։

Մուհամմէդի գործքերն ու վարդապետութիւնները եւ նորա ամբողջ կեանքը — ինչպէս որ մահմէդական պատմիչներն են գրել — հակարագրելու համար մեծ մեծ հատորներ պէտք են. բայց աւանդութեանց ճոխ ու պաճումաբան զրոյցները մէկ կողմի գնելով, հաստատագոյն աղբիւրիցն այսինքն Ղուրանիցն համառօտակի այսչափը քաղելով գոհ լինենք։ Յուսանք որ մեր ընթերցողը այս մեր գրուածից մի որոշ գաղափար կարող է կազմել Մուհամմէդի Մէքքէյում անցրած մարդաբակութիւնի կեանքի առաջի մասին վերայ, որ տեսել է 10—13 տարի. իր մարգարէական կեանքի միւս կէսը մօտ 10 տարի՝ նա անցրեց Մէգինայում։

* * *

Մուհամմէդը փախաւ Մէքքէից գնաց Մէգինա 622 թուի թունիսի 20ին, որ այդ գէպքից էլ սկսում է մահմէդական ների թուականը։ Այդ մարդը, որ իրան մարգարէ էր համա-

րել, չը նայելով իր խոշոր սխալներին, որ պարզ ապացուցանում էին նորա մարգարէ չը լինելը, շարունակեց իր մի անգամ սկսած ծուռ դերը մինչեւ վերջը: Նորա մարգարէական կեանքի այս երկրորդ մասը բոլորովին ջրում ջնջում ոչնչացնում է առաջին մասը: Մուհամմէդի կենաց հանգակերպով, նա փոխում է իր մտքերը, իր սկզբունքները, իր կեանքի կատքը Մէդինայում վարվում էր երկու անիւով՝ իսերը, որ ասուած են Մէդինայում, գլխաւորապէս այդ երքիչ է խօսվում այնոեղ, կան եւ այլեւայլ ընկերական օ-

* * *

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

Մուհամմէդը Մէդինա հասած ժամանակը իջեւան ընտրեց Արու-հյուրի տունը, որի մօտ մի հրապարակի պէս բաց տեղ կար, որը երկու որբերի էր պատրաստում: Այդ հողը փոքր գնով ծախու առաւ եւ այդտեղ շինեց խլամի առաջին մզկիթը, որը սկզբումը փոքր եւ շատ պարզ էր, իսկ ետքը մի քանի նորան եւ հիմակուանը Մէմուն խալիֆայի շինածն է: Այդ մզկիթին կից նա շինեց իրան եւ իր կանանց համար էլ

Արաբները մինչեւ այսօր էլ օրինաւոր վարչութիւն չուրանց գրուած օրէնքի վարվում են ցեղ ցեղ իւնդունողները զանազան ցեղերից եւ ընտանիքներից էին, նա տեսաւ որ դորանք պաշտպանների պէտք ունեն եւ զոյդ

զոյդ նվազայրացրեց ամենքին էլ, նորանց հին յարաբերութիւնները եւ ցեղային կապերը բոլորովին խզելով: Այս արուեստական եղբայրութիւնը շատ չը տեւեց:

Մուհամմէդը թողել էր իր կինը Սէլզան Մէքքէյում, որ նորա փախուստից յետոյ ուրիշ միւլիմների հետ գաղթեց եկաւ Մէդինա: Եկաւ նաեւ Արու-Բէքը աղջիկն Ալչէն, որի հետ արաբական ձեւով ամուսնացել էր այդ մարգարէն, երբորինքը 50, բայց այն աղջիկը ն տարեկան էր: Իսկ իրեւ իրական կին առաւ նորան իր տունը Մէդինայում հիմնէթի (փախուստի) առաջին տարում, երբ ինքը 53 տարեկան էր եւ Ալչէն 9 տարեկան:

Ասում են թէ Մուհամմէդը հաստատեց սոյն առաջին տարում եւ նամազի հրաւիրելու ազանը, որոշեց նաեւ հրէաների հետ մի օր, որ աշուրա էին կոչում, ծոմ պահելու, որպէս զի նորանց սրտերը շահէր: Եւ մինչդեռ Մէքքէյում աղօթքը կատարում էր երեսը ուղղելով գէպի Քեաբայի կոտունը, ինչպէս որ աղօթում էին միւս կոապաշտ արաբները, հիմայ Մէդինա զալուց ետքը փոխանակ գէպի հարաւ աղօթելու, երեսը դարձրեց գէպի հիւսիս եւ Երուսաղէմը շինեց զիրլա (աղօթաբան): Այս նմանացնելով էլ էր ուզում այնտեղի բազմաթիւ հրէաներին գէպի իր կրօնքը հրապուրել: Բայց ՚ի զուր: Տամնեւեց ամիս գէպի Երուսաղէմ աղօթելուց վերջը, երեսը փոխեց գէպի Մէքքէ, որ հեթանոսներին հաճելի լինէր:

* * *

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Մուհամմէդի եւ իրան հետ միասին փախչող ընտանիքների համար կամաց կամաց գժուարացաւ ապրելը այդ նոր քաղաքում: Ճշմարիտ է մէդինացիք սկզբումը մեծ ուրախութեամբ եւ ոգեւորութեամբ ընդունեցին մարգարէին եւ նորա հետեւորդներին: Բայց այդ 40—50 ընտանիքներին բնակա-

բան տալ, ուտելիք տալ, այս եւ այն կերպով ամիսներով օգնելը մէդինացիների համար ձանձրալի եւ դժուար եղաւ։ Մանաւանդ երբոր տեսան, որ իրանց մարգարէ համարած անձը եւ նորա հաւատացեալ խումբը ոչ մի երեւելի առաւելութիւն չ'ունին, այլ միեւնոյն տկար մարդիկն են ինչպէս իրանք են, սկսեցին ոչ միայն օր ըստ օրէ պաղութեամբ վերաբերուել զէպի մէքքէցի հիւրերը, այլ սրաով, խօսքով եւ գործքով էլ մերմէլ Մուհամմէդի կրօնքը, որ առանց լաւ քննելու ընդունել էին։ Մէդինացի բնակիչները հինգ մասի բաժանուեցին Ս. Մուհամմէդի հետ Մէքքէցի եկողները, ուրոնք կոչուցին «մուհամմէդի բներ կամ «ասսար»ներ (փախչողները, որոնց կոչում էին «անսար»ներ (օգնողներ)). Բ. Մէդինացի հաւատացեալ բնակիչները, որոնց կոչում էին «անսար»ներ (օգնողներ). Գ. Կային նաև շատ մէդինացիներ որոնք առաջ հաւատացել էին Մուհամմէդին, բայց յետոյ այլեւս չէին հաւատում թէեւ արտաքուստ միացած էին միւսլիմների հետ. սորանք էլ կոչլում էին «մուհաֆիդ»ներ (կեղծաւորներ). Դ. Կային եւ այնպիսի մէդինացիներ, որոնք պարզ եւ որոշ կերպով իրանց կուապատական կրօնքն ունեին. սորանք էլ «միւշրիւք»ներ (կուապաշտներ) էին. իսկ Ե. էին հրէաները, որոնք ամեն տեսակէտից հակառակ էին Մուհամմէդին։

Սյամէս միմիանց հակառակ բաժանմունքներ էին գոյացել Մէդինայում այդ ինքնակոչ մարգարէի պատճառով, որ հիւրան ու իր հաւատացողների ապրուստը ձեռք բերէ յափշտական ընթացքիցը ու տուեց նորան այն ուղղութիւնը, որ իր կութեամբ, կողոպատմամբ ու պատերազմով։ Այդ բնուութեան ուղղութիւնը գարձել է սկզբունք մահմէդականութեան մէջ մինչեւ այսօր։ Այսուհետեւ տեսնում ենք, որ Մուհամմէդի 19, կամ 20, կամ 24 եւ կամ թէ 27 անգամ պատերազմի է գնացել, եւ ինը անգամ արիւնահեղ պատերազմներ է

ունեցել, որոնք են Բէդր, Օհօդ, Ահզար, Բէնի-Գորէյզէ, Բէնի-Միւսթալիգ, Խէյրէր, Մէքքէի առումը, Հօնէյն եւ Թայիֆ։ Բացի այդ անձամբ առաջնորդած պատերազմներից յիսունեւլից անգամ էլ հրոսակախումբեր է ուղարկել այլ եւ այլ տեղեր արշաւանքներ կատարելու համար։ Այս արիւնաթաթախ կողոպտումներից, յարձակումներից, պատերազմներից եւ նենգախոչոչ գործքերից բաց Մուհամմէդի միտքը, սիրտը եւ բոլոր կեանքը լիքն էր իր «հարէմ»ի (կանանցի) զբաղմունքներով։ Կրօնական խօսքեր գրեթէ բոլորովին չուրացել վերջացել էին նորա սրտիցը եւ բերանիցը. միմիայն մի քանի անգամ ուխտի է գնացել Մէքքէ։ Սիւննի պատմիչներն ասում են, թէ Մուհամմէդը 11 օրինաւոր կին է ուցել, որոնցից երկուսն իրանից առաջ են մեռել, իսկ ինքը մեռնելիս ինը կնիկ է թողել. բայց չիէները 12 են ասում։ Բացի սորանցից նա ունեցել է եւ երեսուն ուրիշ կնիկներ, որոնցից մի քանիսին հետ պակուած էր, իսկ միւսների հետ՝ ոչ։ Ահա այդ օրինաւոր կանանց անունները. 1. Խաղաքէ, 2. Աւլզա, 3. Ալչէ, 4. Զուլէյրիկէ, 5. Հափսէ, 6. Զէյնէր, Խուզէյմէի աղջիկ, 7. Ռւմմը-Սալիմէ, 8. Զէյնէր, ձահչի աղջիկ, 9. Սէֆիլլէ, 10. Ռւմմը-Հաբիբէ, 11. Մէյմունէ եւ (12 Քառուլէ)։ Թէ՛ նորա պատերազմների եւ թէ՛ կանանց մանրամասն պատմութիւնները, ինչպէս որ մահմէդական գրքերում նկարագրուած կարգում ենք, կրկնելու համար հասորներ պէտք կը լինէին։ Մենք ստիպուած ենք համառօտելու։

Վերեւ ասացինք, որ Մուհամմէդն ու իր Մէքքէից եկած ընկերները ապրուստի կողմանէ նեղութեան մէջ էին։ Բանի որ նա Մէքքէյում էր, ամեն գծուարութիւններ համբերութեամբ տանում էր, մինչեւ իսկ մէկ անգամ, երբոր Քեարայի մօտ նամազ անելիս երկրպագութիւն էր գրել, մօտը կանգնած թշնամիները մի մորթած ուղարի աղտոտ աղիքները գցեցին նորա մէջքի վերայ, եւ նա հանդարտ այն դրութեան մէջ մնաց, մինչեւ որ աղջիկը ֆաթիմէն եկաւ ու հօրը վերայից հեռացրեց այդ նախատինքը։ Բայց յետոյ,

Երբոր Մէգինայում ստացաւ օգնականներ եւ կարող էր ոյժ գործածել, խսկոյն առանց վարանելու արեց ամեն բան առանց մի մազի չափ խնայելու, մանաւանդ որ կարօտութիւնն էլ ստիպում էր: Որովհետեւ մէքքէցիները Սիւրիայի հետ առեւտրական յարաբերութիւն ունէին եւ Մէգինայի մօտովը պէտք էր գնային եւ գային, Մուհամմէդը նորանց կարաւանները կողոպտելու համար Աստուծուց հետեւեալ յայտնութիւնը բերեց: սուրէ Զօրդ:

40. Հրաման է արուած նորանց, որ անիրաւութիւն են են կրել, որ պատերազմեն: իրաւ Աստուծ կարող է օգնել նորանց:

41. Նորանք, որոնք առանց իրաւունքի գուրս են արուել իրանց երկրեցը միմիայն նորա համար, որ ասում էին թէ «Աստուծ է մեր Տէրը»: Եւ եթէ Աստուծ մարդիկներին հեռացրած չը լինէր միմեանցից, անշուշտ քանդուած կը լինէին վանքերը, եկեղեցիները, ժողովատները, ուր որ յիշվում է Աստուծոյ անունը: Բայց Աստուծ կ'օգնէ նորան, որ օգնում է Աստուծոյն: Որովհետեւ Աստուծ հզօր զօրաւոր է»:

623 Թուի մարտ ամսում 300 մէքքէցի վաճառականներ, որոնք ձմեռը մնացել էին Սիւրիայում, ետ էին դառնում իրանց երկրեց: Մուհամմէդը գիտէր այդ եւ ուղարկեց իր հօրեղբայր Համզային 30 դաղթականներով միասին, որ այդ կարաւանը պլոկեն, ապրանքը բերեն որ վայելին: Սակայն կարաւանի մարդիկը այն երկրի մի գորաւոր ցեղից իրանց հետ պահապաններ էին վերցրել, որոնց հետ մէգինացիք դաշնակից էին: Այդ արշաւանքը գուր գնաց:

Նոյն տարուայ Ապրիլ ամսում 60 մահմէդականներ գնացել էին կարաւան որսալու եւ Բարիդ կոչուած տեղի մօտ հանդիպեցին մի կարաւանի, որի մէջ 200 մարդիկ կային: Իրար գէմ մի քանի նետեր նետեցին, բայց աւազակախումբը չը համարձակուեց նորանց վերայ յարձակուել, եւ ետ դարձն պարապ:

Մի ամիս յէտու այն սովոր գաղթականներից քսան մարդ գնացին կողոպուտ անելու: Բայց կարաւանը արդէն անցել գնացել էր:

Այս տարուայ Օդուաս:ս ամսում Մուհամմէդն ինչքը վաթսուն մարդով գնաց, որ Աթլա կոչուած տեղը մի կարաւանի սպասէր կողոպտելու համար: Բայց երբոր այնտեղ հասաւ: իմացաւ որ կարաւանը արդէն երկու օր առաջ այնտեղից գնացել էր: Այդ կողմում մի հեթանոս ցեղ կար Դա՛րա անունով: գորանց չէին համարին հետ գաշինք գրեց Մուհամմէդը, որ մէկը միւսի թշնամուն չ'ոդնէ: Դա իրան համար մի մեծ օգուտ էր, որ այդ ցեղը այլ եւս իրաւունք չ'ունէր գորէշցիներին օգնելու:

Այսպիսի մի քանի անյաջող արշաւանքներ էւ ունեցաւ Մուհամմէդը եւ խորհեղով որոշեց որ հարիւր եւ երկու հարիւր լաւ պատրաստուած եւ զինուած մարդով անէ իր յարձակումները: Ուստի նոյն տարուայ Սեպտեմբերին 150ից աւելի մարդ ժողովից եւ գնաց Բօլտաթ կոչուած տեղը, որ թալանէ մի 100 մարդկանցից եւ 2500 տարից բազկացած մէքքէցիների կարաւանը: Բայց այս անգամ էլ ուշացաւ: Մի ուրիշ կարաւան էլ նոյնովէս անցաւ գնաց, եւ մահմէդականները չը կարողացան մի բան խլել նորանցից:

Հիմայ Մուհամմէդն սպասում էր նորանց Սիւրիայից ետքառնալին: Բայց այդ միջոցին Գորգ կոչուած մի ցեղ տեսականալին: Բայց այդ միջոցին Գորգ կոչուած մի ցեղ նեղով Մուհամմէդի՝ անյաջողութիւնները, քաջալիքուեցին ու մի յարմար ժամանակ յարձակուեցին Մէգինայի մօտ գաշուում արածող ազուրի վերայ եւ քեցին ատրին: Այդ ուղտերը մարդարէի մարդկանցն էր: Այս մեծ կորուսոր ստիպեց սովոր մահմէդականներին, որ Սիւրիայից դարձող մէքքէցիների կարաւանը այս անգամ կամ կողոպտեն դարձող մէքքէցիների կարաւանը անգամ 12 մարդ ուղարկեց մարկում մեռնեն կուի մէջ: Մէկ անգամ 12 մարդ ուղարկեց մարկում մեռնեն կուի մէջ: Հայութիւն կողոպտեն: Գորանք տեսան որ չորս վաճառականներ էին գալիս իրանց կաշիով, չամիչով եւ գինիով թեռնեած միասին: Աւազակապւար սկսեց նաև ուղտերի հետ միասին:

բազմին չը մասնակցի , ուստի նորա համար արմաւենու ճիւղերից մի հիւղ չինեցին ու առջեւը մի երկու պահապահներ դրին նորան պաշտպահնելու համար , նաև մի երկու արագավազ ուղտեր , որպէս զի , եթէ յաղթուեն , մարգարէն նորանց հեծնելով փախչէ գնայ Մէղինա : Մինչդեռ միւսլիմները հաստատ շարքով կանգնած էին պատերազմում , մէքքէցիները առանց կանոնի եւ կարգի մաս մաս կամ առանձին առանձին յարձակումներ էին անում եւ գրեթէ միշտ ջարդվում , սպանլում կամ ետ էին փախչում իրանց երեք գրօշակներից մէկի տակը : Մոհամեդի ջիղերի վերայ այնպէս խիստ աղդեց այդ արիւնանեղ ընդհանրումը , որ նա իր հիւղի մէջ ուշաթափ եղաւ . բայց այդ զէպէին չը նայելով իր զօրքը շարունակից կուիւը մինչեւ իրիկուայ ժամանակը , եւ մէքքէցիների մեծամեծներից շատերին սպանելով յաղթեց մարգարէի խումբը : Եօթասուն մարդ սպանուեցին եւ եօթանասուն էլ գերի բռնուեցին մէքքէցիներից , մինչդեռ Մոհամեդի խումբեցը միայն 14 մարդ մեռաւ : Այդ կարաւանից աւար առել էին մարգարէի մարդիկը 10 ձի , 150 ուղու , գեղեցիկ զէնքեր , հագուստներ եւ շատ կաշի : Գերի բռնուածների թւում երկու անձեր կային , որ Մէքքէում մարգարէին նեղութիւն էին առել . Մոհամեծդը հրամայեց ու զորանց սպանեցին : Թէեւ նա կանխաւ որոշել էր , որ զօրէցցիներին ամենին էլ սպանեն , բայց հիմայ որ իր հօրեղբայր Սքրասը , եւ հօրեղբայր Սքութալիբի որդին Ուղելլը գերիների թւումն էին , չուզեց Մոհամեծդը գորանց սպանել . այլ սկսեց խորհրդակցել իր ընկերների հետ : Սքութալիբը , որ մի կակասիրա զգայուն մարդ էր , մարգարէի միտքը հասկնարար , այդ խորհրդակցը տուեց , որ այդ բռնուած գերիներին չ'սպանիանք , եւ երկրորդ հաւանական է որ գորանը խալամ կրօնքը կ'ընդունեն : Խակ Օմարը , որ մի շատ հաստատամիտ եւ զօրեղ կամքի տէր մարդ էր , ասաց , «ով Սասուծոյ մարգարէ հրաման տուր , որ սորանց ամենի զբուխներն էլ կորուեն , որովհետեւ սորանք կոսպաշտների առաջնորդներն

են : Դու սորանց փողին կարօտ չես : Ահա սորանց թւում մարդիկ կան , որոնք ինձ ազգականներ են . նորանց ինձ յանձնիր եւ ես կը գլխատեմ նորանց : Նոյնպէս Ուղելլը տուր իր եղբօրը՝ Ալիին , եւ Սքրասը իր եղբօրը՝ Համզային , որ զորանց գլուխները կտրեն : Այդպէս անելով մեր սրտերում այլեւս գթութիւն եւ ողորմածութիւն չի մնայ զէպի անհաւանները , եւ կոսպաշտները կ'իմանան որ յաղթութիւնը մեր կողմն է» : Մոհամեծդը պատասխանեց , «մեր խումբում կան մարդիկ , որոնց սրտերը քարից էլ սկնդացած են : Սքրոբէքը նման է Սքրանամին , խակ Օմարը նման է նոյին» , ու վերջը շարունակեց , «ով իմ ընկերներ , այս գերիներից կամ փըրկանք առեք ու իրանց ազատ ձգեցէք , կամ նորանց գերի պահեցէք» : Մէքքէից մի երիտասարդ եկաւ իր հօրը համար 4000 զրամ փրկանք տուեց , եւ այդ զումարը փրկանքի չափը եղաւ , բայց աղքատներից քիչ էին առնում : Եւ այնպէս լաւ աւար արեցին : Ահա մահմէդական կրօնքի հիմնադիրի բնութիւնը՝ երկչուութիւն , անգթութիւն , կողմնակալութիւն միասին :

Մոհամեծդը Բէղրի այս մեծ յաղթութիւնով ոգեւորուած Սասուծուց յայտնութիւն բերաւ , սուրէ 61րդ .

4. «Իրաւ Սասուծ նորանց է սիրում , որ շարքով պատերազմում են Սասուծոյ ճանապարհումը , որ կարծես թէ հաստապինդ շինութիւն են» :

Որովհետեւ մարգարէն այդ պատերազմի սկսելուց առաջ իր մարգանցը այլեւայլ բաներ էր խոստացել , այսինքն թէ ով գերի բռնէ զերին իրանը լինի , կամ ով որ մի մարդ զափականէ , եւ ով որ աւար առնէ ապահուած նորա զէնքը սեփականէ , առ ով որ աւար առնէ աւարը իրանը լինի . հիմայ այս տեսակ բաներ գործողները պատերազմից յետոյ եկան նորա մօտ եւ պահանջեցին որ իր ասուած խօսքը կատարէ : Բայց մեծ վէճ հանեցին այն անտուած խօսքը կատարէ : Բայց մեծ վէճ հանեցին այն անտուած խօսքը կատարէ : Այդտեղ Մոհամեծդը , որ չէր կարող իր խոսպաշտանիւ : Այդտեղ Մոհամեծդը , որ կարող իր խոսպաշտանիւ : Աստուծուց մի յայտնութիւն բերեց , սուրէ 8րդ :

1. «Քեզ կը հարցնեն աւարի մասին. ասի՞ր, «աւարը Աստուծոյնն է եւ մարգարէինը։ Ուրբեմն վախեցէք Աստուծուց եւ խաղաղութիւն արէք ձեր մէջը, եւ հնապանգեցէք Աստուծուն եւ նորա մարգարէինն, եթէ հաւատացեալներ էք», եւ աւարն իր ուղածին պէս բաժանեց։

Այս կերպով նա մեծ իրաւունք վերապահեց իրան համար աւարի մասին, եւ այդ պատճառով նորա ազգեցութիւնը եւ իշխանութիւնը շատ մեծացաւ իր խումբի վերայ, որովհետեւ ամենի նպատակը աւարն էր եւ աւարը բաժանողն էլ Մուհամմէդն էր: Աւարի պատճառով էլ շատերը ընկերանում էին նորան, թէեւ նորա մարդարէութիւնը չէին ընդունում: Ուրիշ երկիրներից եւ ցեղերից էլ մարդիկ եւ նոյնիսկ ամբողջ ցեղեր միանում էին նորա հետ աւար եւ կողոպուտ անելու նպատակաւ:

Հիմայ որ Մուհամմէդն իրան տէր էր զգում Մէջինայի մէջ ,
սկսեց խատութիւն եւ բանութիւն գործածել : Առաջին զոհը
եղաւ Ասմա անունով մի կին , որ իսլամը չէր սիրում եւ
այդ նոր կրօնը ծաղրող ոտանաւորնիք էր յինել : Օմայր ա-
նունով մի կոյր միւսլիմ յանձն առաւ , որ այն կինն սպանէ ,
եւ մարդարէի հրամանովը սուր վերցրեց գնաց գիշերով նորա
տունը եւ գտաւ այդ կինը անկողնում պառկած քնացած իր
զաւակներովը մէկաեղ եւ մի մանուկին էլ կուրծքին վերայ:
Կոյրը հեռացրեց մանուկին եւ սուրը միսեց Ասմայի կուրծքը:
Միւս օրը առաւօտեան նամազը Մուհամմէդի հետ կատարելուց
յետոյ , յայտնեց նորան իր արածը եւ ասաց . որ վախում է
վրէժիսնդրութիւնից : Բայց մարգարէն հանգստացրեց կոյրին ,
թէ «այդ մասին երկու այծեր էլ չեն հրի միմևանց» : Այս ոճը
առակ է դարձել մինչեւ հիմայ էլ :

Միմիայն մի քանի շաբաթից յետոյ հրամայեց Մուհամմէդը
որ Արու-Աֆաք անունով արարին սպանեն, որ ընդունել էր
հրէութիւնը եւ Ասմայի ուղղութիւնը ունէր: «Ով է ազա-
տում ինձ այս ժանտախտից» ասաց նա: Մի դիշեր, որ այդ
մարդը տաք եղանակի պատճառով իր բաց բակումը քնացած էր,
Սէլիմ անունով մի միւսիմ եկաւ մօտը՝ սուրբ խթեց սրտին մէջը:

Բէղրի յաջողութիւնը , առատ աւարը , չը հաւասացողների կողմանէ մեծարանքը եւ իր միւսլիմները անսահնան հնազանդութիւնը , եւ մանաւանդ շատերի գալ նորա հետ միանալը չափազանց խրախուսեց մարգարէին եւ լուծեց նորա տգեղ յատկութիւնները — վառասիրութիւնը , ազանութիւնը , բռնապետութիւնը , նենգութիւնը , անգթութիւնը եւ արիւնեղութիւնը : Նա խորհում էր , թէ հիմայ ինչ անէ : Նա թէեւ դաշինք ունէր Բէնի-Գէյնուգա հրէայ ցեղի հետ , բայց գիտաւորութիւն ունէր նորանց վերայ յարձակուելու , եւ այդպատճառով իբր թէ Գաբրիէլ հրեշտակը հկաւ ու նորան ապահով պարէ 8 ,

57. «Ահա Աստուծոյ առջեւ գաղաններից չար են նորանք,
որ անհաւատ են եւ չեն հաւատում».

58. Որոնց հետ դու դաշինք ես զրել, բայց նորանք բ-
րանց ուխտը դրժում են ամեն անգամ եւ չեն երկնչում:

59. Եւ եթէ զու պատերազմումը նորանց յաղթես , այն ժամանակ նորանց ցիրուցան արա իրանց սերունդի համար , որ միշտն :

60. Բայց եթէ մի ժողովուրդի նենգութիւնիցը զախուս ես, նոյնը հատուցրու նորանց, որովհետեւ Աստուած նենդաւորներին չի սիրի»:

Մէղինայում կային չը հաւատացողներից այնպիսի սարդիկ ,
որոնք իրանց հին դաշինքները ճշգութեամբ պահել էին ու-
ղում , բայց մոլեռանդ միւսլիմները ամեն դաշինքները իս-
լամի միջոցով լուծուած էին համարում : Մուհամմէդը առա-
ջարկեց Բէնի-Գէնուզա հրէաներին , որ իրան ճանաչեն իր-
րեւ մարդարէ . բայց նորանք մերժեցին : Մի արար կին , որ
գնացել էր այդ ոսկերիչ հրէաների բերդը իրան համար մի
զարդ առնելու , այնտեղ մի հրէայ նորա հանդերձի հետ մի
յիմար կատակ արեց , որ այն կնոջ մարմինի մի տեղը բաց-
ուեց : Այս գէպքը պատճառ եղաւ մի մեծ կուի , որի մէջ
մի երկու մարդ սպանուեցին : Մուհամմէդը սա պատճառ բըռ-
նեց ու զօրքերով գնաց հրէաներին բերդը , որում նորանք
պատապարուած էին եւ պաշարեց 15 օր . նորանք բերդից

դուքս եկան ու անձնատուր եղան։ Մուհամմէդը նորանց կոնկը կապել առուեց եւ որոշեց որ բոլորին էլ ապանէ։ Այդ ժամանակ եկաւ մարդարէի ընկերներից մի երեւելին, առունը Արու-Սէլուլ եւ ասաց, «ով Մուհամմէդ, սորանք իմ դաշնակիցներն են։ Հնորհք ցոյց տուր սորանց»։ Երբոր նորախնդիրքը մերժեց, նա երկրորդ անգամ կրկնեց իր խօսքը, որը դարձեալ մերժեց։ Այն ժամանակ Արու-Սէլուլը բռնեց Մուհամմէդի օձիքիցը եւ ասաց, «Հնորհք արա իմ դաշնակիցներին»։ Մուհամմէդը բարկացած գունատուեց եւ գոռաց, «թող տուր օձիքս»։ Նա պատասխանեց, «Ես 300 զրահաւոր եւ 400 անզրահ զինակիցներ ունեմ։ Ես քեզ սաց չեմ թողնի, մինչեւ որ դու իմ այս դաշնակից հրէաներին չ'արձակեմ»։ Մուհամմէդը յուսահատուած ասաց, «թող տուէք նորանց։ Աստուած անիմէ նորանց և սորան էլ անիմէ նորանց հետ»։ Հրէաներին արձակեցին։ բայց նորանց զէնքերն ու ստացուածքները յափշտակելուց յևոյ հրամայեց Մուհամմէդը, որ Բէնի-Գէյնուգա ցեղը աքսորեցին։ Արաբիայից գէպի Սիւրիա։ Մարդարէն ետ դարձաւ Մէդինա եւ ուրախութեան զրհներ մատուցրեց եւ տօն կատարեց։

Այս տարի Սէվիդի արշաւանքն էլ արեցին Արու-Սօֆիանի գէմ, բայց աղարդիւն։

Մի ուրիշ յարձակում էլ կատարեցին Բէնի-Սէլիմ եւ Ղաթֆան ցեղերի գէմ, որոնք այդ միտքը կանխաւ լսելով իրանց ընտանիքներովն եւ ունեցածներովը սարերը փախան։ ուզտ գտան, յափշտակեցին տարան։

* * *

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս տարի էլ Զի-Ամր կոչուած տեղի վերայ յարձակում գործեց Մուհամմէդն ինքը։ Բայց այդտեղ էլ մարդիկը փախան, միայն մի մարդ՝ անունը Դէսուր, որ եկել էր Մու-

համմմէդին ծածուկ սպանելու, բռնուեց իւ մահից պրծնելու համար ընդունեց իսլամը։

Սորանից մի կարճ ժամանակ յետոյ Մուհամմէդը լսեց, «որ Գօրէջի վաճառականները թէդրի գէպիքիցը վախենալով, որոշնիլ են Մէդինայի մօտիցը խոյս տալով Արաբիայի անազատովը գնալ առուտուրի ՚ի Սիւրիա։ Մարդարէն հարիւր վինուոր պատրաստեց եւ նորանց Զէյդ իրն-Հարբսէյին յանձնելով, ուղարկեց այն կարաւանը կողոպտելու։ Նորանք էլ այդպէս արեցին։ հասան կարաւանին, առաջնորդողներին հալածեցին եւ բոլոր կարաւանը բռնած բերնցին Մէդինա։ Աւարի մէկ հինգերբորդ մասը որ 20,000 արծաթ դրամ՝ էր։ Մուհամմէդն վերցրեց իրան համար եւ մնացած բաժանեց նորանց հաւասարապէս։

Այս տարի մի սեւ ոճիր գործեց Մուհամմէդը, որ իբրեւ խոշոր արաւած աղտօտում է նորան։ Քեար իրն-Աշբաֆ, «Ի՞մայրը հրէայ էր, մի երեւելի բանատեղծ էր։ Սա կողմանակից էր Մուհամմէդին, քանի որ նա երեսը գէպի Երուսաղէմ էր աղօթքը անում եւ հրէաների հետ կակուղ էր վարչվում։ Իսկ բըոր իր «Գիրլէն» փոխեց գէպի Մէքքէ եւ թշշնամի եղաւ հրէաներին, Քեարն սկսեց երգիծական ոտանաւորելով նշաւակել այդ սուս եւ տպէտ մարդարէին եւ գնաց մինչեւ անգամ Մէքքէ եւ տարածեց այնահղ իր կծու գաղամինչեւ անգամ Մէքքէ։ Այս ժամանակուր ինձ շատ է նեւ փարները նորա մասին։ «Այս ժամանակուր ինձ շատ է նեւ զում», ասաց մի օր Մուհամմէդն իր ընկերներին, «Ճեզակ նից ո՞վ է կարող ինձ աղատել սորանից»։ «Ես պատրաստ եմ», ասաց Մասլամայի որդի Մուհամմէդը։ Ուրիշ չորս անձինք էլ միացան նորա հետ եւ գիշերով գնացին Քեարի գլուխակը, իբր թէ կարիք ունէին եւ ուզում էին նորանցից պարտք առնել։ Մարդարէն նորանց ճանապարհ դրեց մինչեւ քաղաքի գուրսը եւ այնտեղ սպասում էր նորանց ետ դառնալուն։ Դղեակը հասնելով կանչեցին բանատեղծին։ որ նալուն ։ Դղեակը հասնելով կանչեցին բանատեղծին։ որ

Սա իսկոյն բռնեց նորա մազերիցը , եւ ընկերները թուրով կտրեցին գլուխը , վերցրին ու ևտ գնացին : Մուհամմէդը դիմառեց նորանց ու ասաց , «Ճեր երեսները փայլում է յաղթութեան պայծառութեամբ» : «Բո երեսն էլ թող փայլի , ոլ մարգարէ» . ասելով կտրած գլուխը գցեցին նորա ոտների տակը : Արար մարգարէն այս նենգագործ սպանութեան համար էլ գովից ու օրհնեց Աստուծոյն եւ հրաման տուեց իր մարդկանցը , որ անխնայ մորթեն հրէաներին ծածուկ :

Այս տարի նա ամուսնացաւ Օմարի աղջիկ Հաֆսայի հետ , որ այրի էր , թէեւ մօտ քան տարեկան էր : Սա եւ մարգարէի միւս կինը՝ Այշէն միմեանց շատ նախանձում էին , բայց վերջը Այշէն յալթեց : — Ալին էլ այս տարի ամուսնացաւ Մուհամմէդի աղջիկ՝ Ֆաթիմէյի հետ եւ նորանից ստացաւ Հասան եւ Հիւսէյին որդիքը : Այսօրուայ բոլոր «Այիդ»ները Ֆաթիմէյի սերունդն են : —

Այն միւս նենգաւոր սպանումների պէս Հիճազի երեւելի վաճառական Արու-Ռաֆէն էլ սպանուեց Մուհամմէդի կողմից ուղարկուած մի զաւագործի ձեռքով :

Այս տարուայ վերջերումը տեղի ունեցաւ Օհօղի պատերազմը : Մէքբէցիք , որ Բէջրում յաղթուել , բայց կարաւանի ապրանքը ազատել էին , որոշեցին Արու-Սօֆիանի կարգադրութեամբ , որ ապրանքի տէրերին միմիայն իրանց գործի դրած զրամագլուխը ետ դարձնեն , իսկ շահը գործացեղերից հաւաքեցին այդ 50,000 դինար ստակով 3,000 զիեաները ուղարկուած էին : Իրանցից եւ դրացի նուոր , որոնցից 700ը զրահաւոր , 200ը ձիաւոր եւ մնացեալները ուղարկուած էին : Իրանց հետ վեր առան նաեւ 15 երգիչ կանայք իրանց թմբուկներովը միասին , որ պատենացիք լսեցին դորանց արշաւանքը , եւ մարգարէն ժողովեց թշնամոյն : Տարիքոտ մարդիկն ասացին «մեր քաղաքի տներն իրար շատ խիտ մօտ են բերդի պէս . արդէն քանիցս մեզ վերայ յարձակումներ եղած են եւ երբէք չէ առնուած

մեր քաղաքը . մնանք քաղաքումը եւ սպասենք թշնամոյն» : Իսկ երիտասարդներն ասում էին , թէ «մէքբէցիք արդէն այրել են մեր արտերի մի մասը . եթէ քաղաքումը նստենք , նորանք մնացած մասերն էլ կ'այրեն . եւ եթէ առանց պատերազմելու ետ զնան . մեզ համար մեծ ամօթ կը լինի» : Այսպէս համոզեցին Մուհամմէդին , որ քաղաքից դուրս դիմաւորէ թշնամոյն : Մարգարէ զօրապիտը երեք դրօշակ շինեց , մէկը տուեց իր գաղթակից ընկերներին , միւսը Ավսեցի եւ երրորդը իսպանածեցի արարներին եւ ճանապարհուեց իր հազար զօրքերովը միասին դէպի Օհօղ հրաբուղխային սարը , որ մի կէս մզոնի չափ միայն հեռու է Մէդինայից : Գնալիս տեսաւ , որ իր զօրախումբի հետ խառնուել են եւ Մէդինայի հրէաները . նորանց հրամայեց որ ետ գառնան ասելով իր հրէաներին , թէ «անհաւատների դէմ պատերազմելու ժամազօրքերին , թէ «անհաւատների օգնութիւնը մի գործածէք» : Բայց «չ անհաւատների օգնութիւնը մի գործածէք» : Բայց «չ միայն հրէաները ետ դարձան , այլ եւ 300 արաբներ , ու բոնք համաձայն չէին քաղաքի զրառմը պատերազմելու :

Մէքբէցիք եկան եւ միմիանց վերայ յարձակումը սկսուեց Մէքբէցիք մասերով եւ մենամարտութեամբ , բայց շատ չ'անփոքրիկ մասերով եւ մենամարտութեամբ , բայց շատ չ'անփոքրիկ մասերով ոյժով մօտեցան Մուհամմէդի խումցած մէքբէցիները բոլոր ոյժով մօտեցան Մէքբէցիք միջինք , աջակողմեանք եւ ձախակողմեանք . սորանք բերին միջինք , աջակողմեանք եւ քաջութեամբ ապատերազմելով մէքբէլաւ զգուշութեամբ եւ քաջութեամբ պատերազմելով մէքբէլաւ զգուշութեամբ եւ մզեցին եւ նորանցից մի մասը մինչեւ անզամցիներին ետ մզեցին եւ նորանցից մի մասը մինչեւ անզամցիներին օրոշական գորքեր , որոնց մարգարէն Օհօղ սարի փախցրին : Յիսուն զօրքեր , որոնց մարգարէն Օհօղ սարի փախցրին էր զրել եւ ասել , որ «չ մի պակիրածումը հսկող պահապան էր զրել եւ ասել , որ «չ մի պակիրածումը տեղերիցը չը շարժեն այլ թշնամոյն ճանապարհը բագայում տեղերիցը տեղերիցն այլ թշնամոյն» : Հէնց որ զոցին , որ ևտեւի կողմից չը գայ , բայց չ'արեցին : Հէնց որ տեսան թէ մէքբէցիները յաղթուածի պէս ետ մզուեցին ու փախան , կիրճը ձգեցին ու խառնուեցին պատերազմին որ յափշտակեն : Արու-Սօֆիանի մարդիկը այդ անզգուածաւար յափշտակեն : Մէքբէցիների մարգարէն այդ անզգուածաւար յափշտակեն : Արու-Սօֆիանի մարգարէն այդ անզգուածաւար յափշտակեն : Վէտինացիները վար վաղելով ևտեւի կողմին ժողովուեցին եւ շութիւնիցը օգուտ քաղելով սկսեցին մարգարէի զօրքերը զարդիկրիցը վար վաղելով մարգարէի զօրքերին ջարդիկ կտորել : Մէքբէցինացիները չը կարողացան դիմազօրքերին ջարդիկ կտորել : Մէքբէցինացիները չը կարողացան դիմազօրքերին ջարդիկ կտորել :

վատանդի մէջ էր . հիթէ մի քանի հաւատարիմ անձնուրաց միւսլիմներ նորան իրանց անձերով պաշտպանած չը լինէին , նորան արգէն վաղուց սպանած կը լինէին : Մանաւանդ իր փեսան Ալին եւ Թալհէ անունով մի միւսլիմն էին նորա մտերիմ պահապաններն : Մի պատմիչ ասում է , թէ 70 անդամ թուր քաշեցին Մուհամմէդի վերայ , որ երկու հաս երկաթի զրահներ էր հագել միւսանց վերայ : Մէկ նետ վիրաւորեց եւ ճեղքեց մարգարէի շրթունքը . մի ուրիշ նետ դիպաւ նորա բերանին եւ վշեց երկու ատամները . գլուխը վիրաւորուած էր մի քանի տեղից եւ արիւնով հոսում էր անդապար : Մի նետ , որ պէտք էր երեսին դիպէր , Թալհէն ուղեց արգիլել եւ դիպաւ իր ծիծլիմն ու կոտրեց : Մի թըշնամի զօրքը , որ սուրը իջեցնում էր Մուհամմէդի գլխին , Թալհէն իր ձեռքը երկնցրեց , ու թուրը կտրեց սորա կուռնը : Մի ուրիշ թշնամի , որ ուղում էր Մուհամմէդին սպանել եւ հրեց նորան գլտորեց մի փոսի մէջ , մորթը տեղ ալղ պլոկուեց : Յանկարծ պոռաց մէկը պատերազմի դաշտումը . «Մուհամմէդը սպանուել է» : Մարգարէի խումբը սա որ լսեց , իսկոյն յուսահատած գիմերի պէս ձգեցին ամեն ու փախան : Միայն մի քանի հաւատարիմներ պաշտպանուր էին նորան շրջապատած :

Այս պատերազմում , ինչպէս եւ արարների սովորութիւնն էր , շատ վայրենի բարբարութիւններ էին կատարուած : Այն կնիկներից մին , որոնք Մէքքէից եկել էին զօրքերին գրգռու համար , էր Սրու-Սօֆիանի կինը Հինդը : Սորա հօրը սպանել էր Բէգրի զալտումը Մուհամմէդի հօրեղբայրը Հաղան : Այդ կինը վարձել էր մի ափրիկեցի սեւ մարդ առունը Վէհչի եւ շատ բան էր խոստացել եթէ նա այս կուռում սպանէ իր հօրը սպանող Հաղային : Իրաւ նա էլ սպանեց նորան , եւ պատերազմը գաղարելուց յետոյ նա եկաւ լուր առուեց այս մասին Հինդին : Ուրախութիւնից ցնորուած Հինդը վագեց Վէհչի հետ , որ աեսնէ Հաղայի դիակը . եւ երբոր արդա թոքա թոքն ուտեմ . ճեղքիր դորա սիրաք եմ արել որ դորա թոքն ուտեմ . ճեղքիր դորա սիրաք եւ թոքն ինձ

տուր» : Նա էլ արեց : Հինդը կտրեց կատաղութեա չը նորանից մէկ կտոր եւ սկսեց ծամել : Յետոյ կտրեց ականջները եւ քիթը , անցրեց մի թելի վերայ որ պահէ իրբեւ յիշատակ իր վրէժիմնդրութեան : Նորա միւս ընկեր կանայքն էլ ճակատամարտի դաշտում ման գալով սպանուած միւսլիմների ականջներն ու քիթերը կտրելով թելի էին անցկացնում , որ ցոյց տան Մէքքէյ ւմ իրբեւ յիշատակ իրանց յաղթութեան :

Մէքքէցիք հաւաքրուեցին մէկտեղ եւ ետ գարձան գնացին դէպի իրանց երկիրը : Խակ Մէգինա լուր տարածուեց , թէ մարգարէն սպանուել է : Քաղաքից շատերը եկան ու տեսան որ իրանցից սպանուած էին եօթանասուն հոգի , իսկ մէքքէցիներից քսան : Մուհամմէդի աղջկը Ֆաթիմէն լուաց հօրը վէրքերը , գագարեցրուց արիւնը , կապեց ու տարաւ քաղաքը :

Սա էր Օհօդի պատերազմը , ուր Մուհամմէդը յաղթուեց : Նա Ղուրանում այսպէս է խօսում Աստուծոյ անունով այս մասին . սուրէ Յրդ .

«Երբ որ գու առաւօտը կանուխ վեր կացիր քո ընաանիքից , որ հաւատացեալների համար պատերազմի տեղեր պատրաստես . . . այն ժամանակ ձևանից երկու խումբ գրգռուեցին եւ թուլացան . . . այս' եթէ համբերէք եւ երկիւղած լինէք , նորանք ձեզ վերայ յալձակուելիս , ձեր Տէրը կ'օգնէ ձեզ հինգ հազար նշանաւոր հրեշտակներով . . . կամ կարծում էք թէ գուք զրախաը կը մտնէք , քանի որ Աստուծ զեռ է ձանաչել կրօնքի համար պատերազմօղներին եւ համբերովներին . . . . եւ Աստուծ կատարեց իր խոստումը , երբ գուք նորա հրամանովը զարկեցիք նորանց , մինչեւ որ գուք թուլացաք . . . եւ երբ գուք գէպի վեր էիք գնում եւ ոչ ոքի ուշ էիք գարձնում , եւ մարգարէն ձեր ետեւիցը կանչում էր , այն ժամանակ ձեզ վերայ վշտի վերայ վիշտ եկաւ . . . ահա ձեղանից նորանք որ զօրագունդների ընդհարման օրը ետ փախան , անպատճառ սասանան էր նորանց հրապորել մի որ եւ է շահի համար . . . նորանք իրանց սրտերումը բա-

ներ են թաքցնում, որ քեզ չեն յայտնում. ասում են, «եթէ մեզ մի օդուտ լինէր այս գործիցը, մենք չեինք սպանուի»: Ասիր, «եթէ ձեր տներումն էլ լինէիք, անպատճառ նորանք, որոնց սպանուիլը սահմանուած էր, պէտք էր իրանց պառկելու տեղերը գնային»: Այս պատերազմի մէջ կրած պարտութեան պատճառով Մուհամմէդը խիստ բարկացած ուխտ արեց որ չը հանգստանայ մինչեւ որ 30 — եւ ունաք ասում են 70 — մէքքէցի թշնամիների սպանուած դիակների ականջներն ու քիթերը կտրելով վրէժ առնէ խայտառակէ:

Երբ որ մէքքէցիք յաղթութեան զգացումներով ետ դարձան, մի մեծ լաց ու գոծի ձայն լսեցին: Դա Սէլաֆէ անունով մի կնոջ ողբն էր, որի այրը եւ չորս որդիքը, որ գրօշակակիրներ եղած էին, սպանուել էին Օհօդում: Այդ կինը դորանց վրէժն առնելու համար կանչեց մի քանի քաջեր ու ասաց, «ով որ իմ մարդու սպանողների գլուխն ինձ բերէ, նորան հարիւր ուղտ կը տամ»: Այդ քաջերից եօթը հոգի գնացին Մէջինա եւ ներկայանալով Մուհամմէդին ասացին թէ «մենք քո մարդարէութեանդ հաւատացել ենք, եւ մեզ պէս շատերն էլ կան մեր երկրումը, որոնք ուղում են իսլամի կրօնքը սովորել»: Փառասէր Մուհամմէդը խարռուելով դորանց հետ տասը հոգի միւսլիմներ ուղարկեց: Եւ երբոր դորանք մօտացել էին Մէքքէին, այն եօթնից մէկն առաջ գնալով հարիւր արաք ժողովեց ու յարձակուեցին Ռէճի ասուած տեղում այդ տասը միւսլիմների վերայ, որոնց երեքը Սէլաֆէի այրն եւ որդիքն սպանողներն էին, նորանցից ութը սպանեցին եւ երկուսին գերի արած տարին ծանեցին:

Այս տարուայ վերջում Մուհամմէդի հրամանով Արու-Սէլմէ անունով զօրավարը գնաց յարձակուած արեց Բէնի-Ասագ ցեղի վերայ, որոնք տկար լինելով փախել էին: Զօրավարը շատ ուղտեր եւ ոչխարի հօտեր յափշտակած ետ դարձաւ Մէջինա: Հինգից մէկը մարդարէին տալուց յետոյ իւրաքանչիւր զինուոր ստացաւ հօթը ուղտ եւ մի քանի ոչխար:

Այս տարուայ վերջիրում Մուհամմէդը ուղարկեց Արգուլ-լահ իրն-էնիսին էրնէում բնակուող մի հարուստ եւ զօրաւոր արաբին՝ որի անունը Սօֆիան իրն-Խալիդ էր սպանելու համար, որովհետեւ նա որոշել էր, ասում են, որ Մուհամմէդի դէմ պատերազմէ: Մարդարէին Արգուլահին հրաման առւեց, որ որչափ սուս պէտք կը համարէ՝ տսէ: Դա էլ եւ կաւ Սօֆիանի դղեակը, սուտեր ասելով իրան թշնամի ձեւացրեց Մուհամմէդին եւ գիշերը՝ մարդը քնաղած ժամանակը՝ զլուխը կտրեց տարաւ մարդարէին, որ շատ ուրախացաւ եւ այդ դաւաճան մարդախոչչին մի գաւազան ընծայեց ասելով, թէ «արքայութիւնումը դորա վերայ կոթնիր»:

* * *

ԶՈՐՈՐԴԻ ՏԱՐԻ

Այս տարի պատահեց Բէճը-Մառնայի գէպքը: Բէնի-Ամըր ցեղիցը Սալըր իրն-Մալիք անունով մի նշանաւոր անձ եկաւ Մէջինա եւ խնդրեց Մուհամմէդից, որ մարդիկ ուղարկէ իր ցեղին իսլամ կրօնքը քարոզելու եւ սովորեցնելու: Թէեւ մարդարէին չէր կամենում, բայց վերջապէս յօժարուեց եւ 30, կամ ուրիշներն են ասում 70 Ղուրան սովորած մարդկանց Ամըրի հետ դրեց ուղարկեց: Այս մարդկանց բոլորն էլ կոսորեցին Մառնայի ջրհորի մօտ:

Յետոյ մի օր Մուհամմէդն իր շատ մտերիմ ընկերներից մի քանիսին հետոն առնելով գնաց Բէնի-Նէզիր կոչուած հրէաների գիւղաքաղաքը, որ այն Մառնայի ջրհորի մօտ կոտորածների վրէժն առնելու համար օգնութիւն խնդրէ: Ասում են, թէ նա այնտեղ հասած ժամանակը երբոր իր գիւղատորութիւնը նորանց յայտնեց, նորանք սկսեցին խորհրդակցել, թէ ինչ անեն: Իրը թէ այդ հրէաներից մէկն ասած լինի, թէ «թողէք մէկը վեր ելնէ կտորը եւ այնտեղից մի լինի, թէ «թողէք մէկը վեր ելնէ կտորը ու սպանէ»: Եւ իրը թէ այդ քար գցէ Մուհամմէդի գլխին ու սպանէ»: Եւ իրը թէ այդ գաղտնիքը Գաբրիէլ հրէշտակը բերած նորան ասած լինի «նա

էլ իսկոյն տեղիցը վեր կենալով դուրս է գալիս կամաց կամաց հեռանում ու Մէդինա գնում: Իզ հետ եկած ընկերներն էլ են ետ դառնում Մէդինա: Մուհամեդը լուր է ուղարկում Բէնի-Նէջիր ցեղին, որ չին ուղուց նորա յետ զաշնակից մնել, որ մինչեւ տասն օր գաղթեն այս երկրից: իսկ եթէ տասն օրից յետոյ նորանցից մէկը մնալու լինի, պիտի սպանուի: Հրէաներն առաջ ուղում էին գաղթել, բայց վըճ-ռեցին մնալ, որովհետեւ ուրիշները խօսք էին տուել որ օգ-նեն: Մարդարէն եկաւ իր զօրքերովը եւ պաշարեց այդ զիւ-դաքաղաքը: եւ որովհետեւ ոչ մի կողմից օգնութիւն չ'եկաւ, հրէաները 15 օր պաշարուելուց յետոյ լուր տուին Մուհամեդին, թէ պատրաստ են չուելու: Մուհամէդը պայման վրա, որ իրանց զէնքերը իրան թողնեն, եւ իրանց ստաց-ուածքից միայն այնչափ առնեն որչափ իրանց ուղտերը կը տանեն: Սյապէս էլ եղաւ: Հրէաները ձգեցին իրանց բնակա-րանները եւ գնացին ուանք ՚ի Սիւրիա եւ ումանք ուրիշ հրէաների երկիրներ: Մարդարէն առաւ նորանց զէնքերը եւ միւս ապրանքները իրեւ իրան սեփականութիւն, եւ իր մարդկանոց տուեց միայն այն ինչ որ ինքն ուղեց:

Սյս տարի մեռաւ Մուհամէդի մի վեց տարեկան թողը ա-նունը Սբուլլան, որի աչքը մի աքաղաղ կտուցովը վիրաւու-րել էր, եւ դա նորա մահուան պատճառը եղաւ: Այս տարի մեռաւ նաև նորա կին Զէյնէրը, իւ նու իրան կնիկ տառ-Ռում-Սէլմայ որբեւայրին:

Օհօդի պատրեազ ՚ի վերջումը Արու-Սօֆիանը գնալիս բարձր ձախով աղաղակիւ ասել էր Մուհամէդին, թէ «եկող տարի կը տեսնուինք Բէդրում»: Թէև Արու-Սօֆիան շատ ջանաց որ զօրքեր պատրաստէ Միծ Բէջրի վրէժը առնելու, բայց ու-րովհետեւ տարին շատ երաշտ էր, գաշտերը չոր էին եւ թան-կութիւն կար, պատերազմի դնալու կամք ունեցող չը կար: Թէեւ լուր ուղարկեցին Մուհամէդին վախցնելու համար, որ չը գայ, բայց 1,500 զօրքով եկաւ Բէջրի գաշտը, մէկ շաբաթ զուր սպասելուց յետոյ ետ գարձաւ: Արու-Սօֆիանն էլ էր 2,000 մարդ առել քաղաքից զուրս եկել. բայց որով-

հետեւ զաշտերում խոտ չը կար, նա էլ ետ գնաց Մէքրէ: Այս արշաւանքին ասում են Փոքր-Բէջր:

Ասում են, թէ Մուհամէդն այս տարի հրամայեց իր գրա-գիր Զէյդ իբն-Սաբիթին, որ երբայեցերէն Սատուածաշունչը սովորէ, որ հրէաները նորանից բան չը փոխեն. եւ նա 15 օրուայ մէջ սովորեց բոլոր Հին Կտակարանը իբր թէ:

Մի միւսիմ՝ անունը Թէէմէ մի մէդինացիի տանիցը մի զրահ էր գողացել եւ յանցանքը գցել էր մի անմեղ հրէայի վերայ, որի անունը իբն-Սէմին էր: Պարզ յայոնուեց, որ գողը միւսիմն էր, բայց Մուհամէդի բոլոր հաւատացեալ-ները, որոնք Թէէմէի առաջուց էլ գող լինելը գիտէին, ու-նում էին իրանցից հեռացնել այդ արատը, եւ մի ամբողջ գիշեր խորհրդակցելով որոշեցին, որ միւս օրը երգումով վկայեն, որ գողը հրէան է ու այսպէս արդարացնեն իրանց վկայեն, որ գողը հրէան է ու այսպէս արդարացնեն իրանց հաւատակից Թէէմէին: Եկին, եւ որոշուած կերպովը վկայու-թիւն տուեցին: Մուհամէդն էլ ուղեց, որ պատժէ հրէային: Բայց իբր թէ Գարբիէլը բերեց այդ յանդիմանութիւնը Մու-համէդին: սուրէ կրդ.

106. «Արև իջեցրինք քեզ համար գիրքը ճշմարտութիւ-նով, որ մարդկանց մէջ զատաստան անես, ինչպէս որ Աստուած քեզ ցայց է առեւլ. ուրեմն թշնամի մի զառնար անձաւաներին, այլ թողութիւն խնդրիր Աստուածուց. ու-անձաւաներին, այլ թողութիւն խնդրիր Աստուածուց: ու-անձաւաներին, այլ թողութիւն խնդրիր Աստուածուց է»: Իր սխալ ընթացքը այսպէս ուղղեց:

Ասում են թէ Մուհամէդն այս տարի գինին անմաքուր հրամարակեց: Մինչեւ քառասուն տարեկան դառնալը խմել հրամարակեց: Մինչեւ քառասուն տարեկան դառնալը էր, եւ տասնեւհինգ էր, բայց գինին «հարամ» անմաքուր չէր, եւ տարի էլ գինին խմեց ինքը եւ իր հաւատացեալները, եւ տարի էլ գինին խմեց ինքը բայց այսչափ ժամանակից յետոյ գարձեալ «հարամ» չէր: Բայց այսչափ ժամանակից յետոյ Աստուած յայտարարեց, որ գինին պիզ է եւ սատանայի գործ է: Սուրէ 5րդ.

92. «Ով հաւատացեալներ, ահա գինին, դրամակալը, արձանները եւ վիճակահանութիւնը պիզ է, սատանայի գործ է: Ուրեմն զգուշացէք, որպէս զի երջանիկ լինէք:

93. Սատանան անպատճառ ուզում է, որ ձեր մէջը թշրիւթիւն եւ ասելութիւն գցէ զինուով եւ զբաժախաղով, եւ ձեզ հեռացնէ Աստուծոյն յիշելուց».....

Բայց չը նայելով այս խիստ արգելքին որ, ինչպէս աւանդութիւնը ասում է, Օմարի ստիպմամբը տուեց Աստուծայսինքն Մուհամեդը, հետեւեալ համարը մի ուրիշ ոճով արտօնում է զինի խմելը. սուրէ Ծրդ.

94. «Նորանց համար, որ հաւատում են եւ բարիքներ գործում, յանցանք չէ թէ ինչ են ճաշակել, քանի որ երկխղած են եւ հաւատում են եւ բարի գործքեր կատարում»...

Մուհամեդի ժամանակակիցներից երկու նշանաւոր միւսովներ՝ Օսման Իրն-Մազ'ուն եւ Սմր Իրն-Մա'զի-Քէրը Դուրանի այս համարով զինին մաքուր էին համարում: Դուրանում ուրիշ համարներ էլ կան, որ զինին չեն արգիլում. զորօրինակ սուրէ Կրդ.

46. «Ու հաւատացեալներ, աղօթքին մի մօտենաք, երբոք հարբած էք լինում, մինչեւ որ կը հասկանաք թէ ինչ էք ասում»:

Ուրեմն աղօթքի ժամանակից դուրս կարելի է ոչ միայն զինի խմել այլ նաև հարբենալ: Մի ուրիշ հրաման էլ.

216. «Քեզ կը հարցնեն զինու եւ բազգախաղի մասին, ասիր «Գորանցում մեծ յանցանք կայ եւ օգուաներ էլ կան քան թէ զորանց օգուարը»:—

Օմար Խէյյամը, որ մի շատ երեւելի պարսիկ բանաստեղծ է, ասում է, խելացի մարդը միշտ ամեն բանից օգուար կը վասը կը թողու: Եւ Ղուրանը մի ուրիշ տեղ ոգեցից լից պազելքը պարզապէս զովում է. սուրէ 16րդ.

68. «Եւ անա անսառների մէջ ձեզ համար ուշադրելու նիւթ զայ. մենք խմելու համար ձեզ կաթ ենք տալիս, որ դորանց փորի մէջ եղած աղբի եւ արեան մէջտեղումն է լինում, մաքուր եւ զիւրը միւլի:

69. «Եւ արմաւենու ու խաղողի պառւղներիցը դուք արբե-

ցուցիչ բաներ եւ բարի սնունդ էք առնում. անա սորանում հրաչք կայ հասկացող մարգկանց համար»:

Գինու մասին այս այլ եւ այլ զաղափարները վկայում են Մուհամեդի փոփոխանութիւնը, որ խօսում է ոչ թէ ընդհանուր սկզբունքներով, այլ այսօր այսպէս էկուց ուրիշ կերպ, ինչպէս որ հանգամանքներն են հրամայում:

* *

ՀԻՆԳԵՐԱՌԴ ՏԱՐԻ

Մուհամեդը մօտեցել էր / թաթսուներորդ տարուայ հասակին, եւ որչափ որ ինքը ծերանում էր, նոյնքան էլ վառվում էին նորա սեռական կիրքերը գէպի կանագք: Մուհամեդը մէզը մի օր պատահամբ զնաց իր հոգեկաւակ Զէյզի տունը եւ թակեց զուսը: Զէյզը տանը չէր, եւ զուսը բացեց նորա կինը Զէյնէրը, որ կիսամերկ էր եւ մազերը ցրուած էին կինը լիներին վերայ: Մարգարէն վերին աստիճան յափշտակուեց գորա գեղեցկութիւնովը եւ զայլուած բացականչեց, «ո՞հ բազմագութ Տէր, ո՞հ բարի երկինքներ զու ինչպէս շարժում ես սրտերը»: Այս զէպքի մասին պատմիչները այլ եւ այլ բաներ են գրել, որ անկարելի է այսուղ լինել: Միայն սա բաներ են գրել, որ անկարելի է այսուղ լինել: Մի ցաւ, որ Զէյնէրն այլեւս չէ կարող իրան կնիկ լինել: Մի ցաւ, անգամ զնաց Զէյզը իր հօրացու Մուհամեդի մօտ եւ ասաց, անգամ զնաց Զէյզը իր կինն արձակելու: Մարգարէն յորդուուրեց նորան, որ չ'արձակէ: Բայց Զէյզը հաստատապէս որոշել էր, որ արձակէ Զէյնէրին: Այս բանը շատ զժուար էր Մուհամեդի համար, որովհետեւ նա Զէյզին որդեգրել էր իր կինն արձակելու: Մարգարէն յորդուուրեց նորան, որ չ'արձակէ: Բայց Զէյզը հաստատապէս որոշել էր, որ արձակէ Զէյնէրին:

նալ, առաւ Զէյնէրին առանց օրինաւոր պատկի ու ասում էր, թէ Աստուած է իրան պատկել Զէյնէրի հետ եւ վկան Գաբրիէլն էր։ Այս անյարմար դէպքը բաւական մանրամասն նկարագրուած է Ղուրանում հանդերձ այն ինքնարդարացուցմամբ որ մարդարէն բերում է իբրև յայտնութիւն Աստուծոյ կողմանէ։ Սուրէ ՅՅրդ, թէիւ խառնիխուուոն, այսպէս է ասում。

«Ով մարդարէ, վախիր Աստուծուց եւ մի հնազանդիր անհաւատներին եւ կեղծաւորներին…… եւ դու հետեւիր քեզ քո Տիրոջ կողմանէ եղածին…… Աստուած ձեր որդեգրածներին ձեղ համար որդիներ չէ շինել…… դուք նորանց կոչեցէք իրանց հօր անունովը…… իսկ եթէ չը գիտէք նորանց հայրերին, այն ժամանակ նորանք ձեղ համար կրօնակից եղբայրներ կամ գաշնակիցներ են…… եւ մի հաւատացեալ մարդ եւ կնիկ իրաւունք չ'ունեն իրանց գործերի մէջ ընտրութիւն անելու, երբոր Աստուած եւ նորա մարդարէն մի բան արդէն վճռել են…… եւ երբոր դու նորան (Զէյդին), որին Աստուած ողորմել է եւ դու էլ ես ողորմել, ասացիր «կնկանդ պահիր քո մօտը, եւ վախիր Աստուծուց», եւ դու (Մուհամմէդ) ծածկում էիր սրտումդ ինչ որ Աստուած արդէն յայտնել էր եւ վախում էիր մարդկանցից, թէիւ աւելի վայելուչ է; որ Աստուծուց վախես, — եւ երբոր Զէյդը պէտք եղածը իր կնոջ նկատմամբ վճռեց, մենք քեզ նորա հետ ամուսնացինք, որպէս զի հաւատացեալների համար նեղութիւն չը լինի իրանց որդեգրածների կնիկներն առնելու, երբոր նորանք կը վճռեն նորանց ապահովանք»։ Այդ մարդարէն իր տգեղ արարքը զորանով է ծածկում, իբր թէ նորա համար իր որդեգրածի կինը առաւ, որ ուրիշներին օրինակ լինի: Բայց եթէ նպատակը այդ էր եւ ոչ թէ Զէյնէրի գեղցկութեանը յափշտակուելը, կարող էր այդ օրէնքը խօսքով ասել։ Մենք տգեղ մասերը բաց թողուցինք։

Այս տարի պատահեց Քէնի-Մօսթալիգի արշաւանքը։ Մուհամմէդը մի մարդ ուղարկեց այդ հրէայ ցեղի մօտ, որ իմանալ թէ զորանք միտք ունեն Մուհամմէդի դէմ պատերազ-

մելու։ Մուհամմէդի նպատակն էր մի սուտ պատրուակ շինելու, որ այդ ցեղին կողոպտէ, որ ինքը եւ իրենները հարստանան։ Այն մարդքը շատ մեծ մեծ սուտեր խօսելուց յետոյ եկաւ մարդարէին յայտնեց, թէ ցեղը պատրաստվում է պատերազմի։ Մուհամմէդն այս անգամ մի մեծ զօրագունդ ժողովեց, որոնց մէջ շատ կեղծաւորներ կային, որ գնում էին աւար անելու։ Երբոր Մօսթալիգիք լսեցին թշնամոյն էին աւար անելու։ Մուհամմէդը տներն ու սատացուածքները եւ փառալը, թողուցին իրանց տներն ու սատացուածքները եւ փախան։ Մարդարէի զօրքերը 2,000 ուղու, 5,000 ոչխար, հագուստներ եւ կահկարսամիք աւարեցին։ 2,000 էլ կնիկներ գերի բռնեցին, որոնց հետ էր հաեւ մի գեղատեսիլ մատաղակարի բռնեցին, որոնց հետ էր նաեւ մի գեղատեսիլ մատաղակարի տիկին ազնիւ ցեղից՝ անունը ծովէյրիէ։ Այս անգամ պատերազմի գնալիս Մուհամմէդը հեաը տարել էր իր կնիկնեպատերազմի Սյահին եւ Ումմը-Սէլմային։ Այշէն ասում են, պատմում էր, թէ «այն աւարը եւ գերիները բաժանելուց յետոյ Մուհամմէդի հեաը միհասին նստած էի մի տեղ եւ տեսայ, որ գեղեցիկ ծովէյրիցին գալիս էր դէպի մարդարէն։ Ես խկոյն չփոթուեցի, որովհետեւ ո՛ր մարդ որ այդ կնոջը տեսնէր, խկոյն կը սիրահարուէր։ Խմացայ որ մարդարէն գուտեսնէր, խկոյն կը սիրահարուէր։ Այդ կինը մօտ եկաւ եւ ասաց, «ովրանից յափշտակուել է։ Այդ կինը մօտ եկաւ եւ ասաց, «ովրանից յափշտակուել է։ Ես ընդունել եմ խլամը, եւ եկել եմ Աստուծոյ մարդարէ, ես ընդունել եմ խլամը, ինձ գերի են բռնել մի խնդիրքով քեզ մօտ որ ինձ օգնես։ Ինձ գերի են բռնել եւ իբրեւ բաժին երկու մէկինացիների տուել։ գորանցից եւ իբրեւ բաժինը ծախել է միւսին եւ հիմայ ինձանից պատմէկը իրան բաժինը ծախել է միւսին եւ հիմայ ինձանից պատմէկը իրան բաժինը ծախել է միւսին եւ հիմայ ինձանից պատմէկը իրան բաժինը ծախել է միւսին եւ հիմայ ինձանից պատմէկը իրան բաժինը ծախել է միւսին եւ հիմայ ինձանից պատմէկը իրան բաժինը ծախել է միւսին եւ հիմայ ինձանից պատմէկը։ Մուհամմէդը պատասրողութիւն չունեմ. դու ինձ օգնիր»։ Մուհամմէդը պատասրողութիւն չունեմ. դու ինձ օգնիր»։ Մուհամմէդը պատասրութեանց լաւ մի բան կանեմ»։ ծուխանց, «ես զորանից էլ աւելի լաւ բան»։ Նա էլ ասաց, «քովէյրիցին ասաց, «ի՞նչ աւելի լաւ բան»։ Նա էլ ասաց, «քովէյրիցին ասաց, «ի՞նչ աւելի լաւ բան»։ Այս գիրը էր հրէայ կինը եւ եղաւ մարդարէի կանանցից մէկը։ Մարդարէի կինը եւ ամուսին պատահեցից ես դառնալիս բաւական անհամ եւ ամօսամիտ մի մարդ ուղարկեց այդ հրէայ ցեղի մօտ, որ թալի դէպիքեր են պատահել ցանկասիրութեան մասին, որ թալի դէպիքեր ինքնութիւններ ապամիտի է, բայց մենք չենք կարող Արտու-Սէլմայից լսութերին պատմել է,

կրկնել։ Նաեւ մի մեծ կոփ պատահեց զորանց մէջ մի հօրից ջուր քաշելիս, այնպէս որ էրար վիրաւորեցին էլ, ու հետեւանքն այն եղաւ որ Սբդուլլահ անունով մի միւսլիմ քիչ էր մնացել, որ իր հօրն սպանէր, բայց խայտառակեց թիւյն եւ բաց թողուց։

Այս արշաւանքի ժամանակ մի գայթակղեցուցիչ տփեղ անցը պատահեց Մուհամմէդի կող Այշէի հետ, որ ձուվէրիցիւին նախանձելով խիստ գրգռուել էր եւ վրէժն առաւ։ Այշէն առում է, «Երբոր այդ արշաւանքից ետ էինք դառնում, Մէրգինայից ոչ հետու իրիկուն եղաւ եւ մարգարէն հրամայեց զօրագունդին, որ իջնեն վիշերն այսուղ անցկացնեն։ Կէս գիշերին կոչ եղաւ», որ չուեն։ Ես իջնանիցը զուրո զնացի ը կար, զնացի հա, մութի մէջ երկար ժամանակ պարեցի գնացել է եւ իմ ուղան էլ իրան վերացի «քէճէվայովը» որի մէջ նստում էի, առել տարին են։ Ես որովհետեւ տկար նիկարողացել զգալ, թէ մէջը դարտակ է։ Ես եկայ ուղտիս լսեցի։ Սա Սաֆվան անունով գաղթականներից մէկն էր, նա ինձ իսկոյն ճանաչել էր, իր ուղար չոքեցրեց, ես վերան խօսք խօսելու ուղան տարաւ։ Մին էլ յանկարծ մի ճայն ինձ իսկոյն ճանաչել էր, իր ուղար չոքեցրեց, որ գիշերը նստեցի եւ նա առանց իմ երեսին նայելու եւ ինձ հետ մի գունդին։ Երբոր մարդիկը ինձ այսպէս տեսան, որ գիշերը հետ նորա ուղար վերայ նստած, ինձ վերայ շատ զրոյար մենք համառակելով այսքանը միայն ասանք, որ Մուհամմէդն ծերուկը չէր կարող առանց իր այդ տասնեւհինդ տարիկան գողարիկ կնոջը մնալ, Աստուծուց յախտնութիւն բերեց, որ առաւ։ Արար մարգարէն այս գէպքի պատճառով շատ մտաւ

տանջութիւններ է քաշել, որովհետեւ, ևթէ ընդունէր որ Այշէն չնացել է, պէտք էր ինչպէս որ նա մինչեւ ցարդ մի երկու չնացողներին քարկոծելով ապանել էր տուել, քարկոծէր։ Բայց շատ վախելով, որ Այշէի յանցանքը կը հաստատուի, Մուհամմէդը փոխեց մեղմացրեց այդ պատճառով չնութեան քարկոծը։ Առուէ 24րդ։

2. «Ճնացող կնկան եւ չնացող մարդուն՝ ամէն մէկին հարիւր գաւագան զարկեցէք»։

3. «Ճնացող մարդը պէտք է միմիայն չնացող կամ կուպաշտ կնկայ հետ ամուսնանայ։ Եւ չնացող կնկայ հետ էլ պէտք է միմիայն չնացող կամ կուպաշտ մարդ ամուսնանայ»։

Որովհետեւ Մուհամմէդը Այշէին շատ յարած էր, ուղեց այս վերջի յայտնութեան պատգամովը, որ եթէ չնութիւնը հաստատուի, նա Սաֆվանի հետ ամուսնանայ։ Եւ մի շատ տարօրինակ օրէնք էլ հաստատեց իրը Աստուծու պատճամ, Այշէի վատաբանողներին խառի պատճելու համար։

4. «Եւ նորանք որ մաքուր կնիկներին զրպարառում են եւ յետոյ չեն կարողանում չորս վկաներով ապացուցանել, նուրանց զարկեցէք ութունն գաւագան»։

Այս յայտնութեան պատգամի համեմատ Մուհամմէդը պատմեց Այշէի մասին վաս համբաւներ տարածողներին։

Այսուեղ հարկ ենք համարում այս գիտովութիւնը անհելու Մուհամմէդի մասին, որ ինքն իր ուղած կնիկներն ասանում էր առանց թիւը սահմանելու, իսկ իր հետեւողներին հրաւա մայեց, որ չորսից աւելի օրինաւոր կին չ'առնեն, թէւ կարող են կնիկներ գերի բանել կամ ծախու առնել եւ նուկարու կամ սահմանափան սիռական յարաբերութիւններ ունինալ։ Սա արար մարգարէի մի խոչը չափազանցութիւնն է, որ ինքը շատ կնիկներ է առնում, միւսներին չորս տալիս իսկ միւս մեծ սիսալմունքը նորա բազմակնութեան վարզապետութիւնն է, որ արտաներին հրաման է տալիս շատ կնիկներ թիւնն է, որ արտաներին հրաման է տալիս շատ կնիկներ ունինալ, իսկ կնիկներ կամ կնիկները պէտք է միմիայն մէկ ունինան։ Սակայն թէ բնութիւնը եւ թէ արդարուացր ունինան։ Սակայն թէ բնութիւնը եւ թէ արդարութիւնը պահանջում են, որ երկու սեռերն էլ հաւասար ի-

բաւունք ունենան։ Եթէ բազմակնութիւն կարելի է, պէտք է բազմայրութիւն էլ լինի, այսինքն եթէ մարդը կարող է շատ կնիկներ առնել, կինն էլ պէտք է իրաւունք ունենայ շատ պյուր ունենալ։ Այչէի այս դէպքը ցոյց է տալիս, որ եթէ այրը յայտնի կերպով կնիկներ ունենալը իրան համար իրաւունք կը համարէ, կնիկն էլ անյայտ կերպով իրան համար այրեր կը գտնէ։ Սակայն Մուհամմէդը շատ նախանձու էր եւ թող չէր տալիս, որ իր կնիկները օտար մարդկանց հետ վարուելու ազատութիւնն ունենան։ Մի օր մի կոյր մարդ եւ կել էր Մուհամմէդի տունը եւ կնիկներն սկսեցին մեղմ ու քաղցր խօսակցել նորա հետ։ Մարդարէն նախանձու բարկացաւ նորանց վերայ. նորանք էլ ասացին, «մի բարկանար, մարդը կոյր է, չէ տեսնում»։ Նա էլ պատասխանեց, «ան ձեզ չէ տեսնում, բայց դուք խօ՛ տեսնում էք նորան»։ Օմարն էլ էր մի շատ նախանձու մարդ։ Մի օր Մուհամմէդի տանը հաց ուտելիխ Այշէն իր ձեռքը զիպցրեց Օմարի ձեռքին, և սա մարդարէի կնոջ վատ միտքն իմանալով պահնեց մարդարէիցը, «որ Ալլահիցը հրաման բերէ կնիկներին մարդկանցից բաժանելու։ Եւ մի գիշեր էլ Մուհամմէդի տանը մօտովը անցնելիս տեսաւ Օմարը, որ նորա կնիկներից մէկը դուրսը ման էր գալիս։ «Ահա քեզ տեսայ», ասաց Օմարը, և յետոյ պահանջից, որ Մուհամմէդն Աստուծուց կամ որ ծածկոցով ման գան. եւ մարդարէն էլ ծածկոցի հրահամմէդի վարդապետութեամբ մարդկանց իրաւունքները շատ, կնիկներինը չնշին են, այնպէս որ կինը, որ իր մարդոցը կերակուր եւ հագուստ է ստանում, պէտք է երախտագիտութեամբ ծառացէ նորան, եւ եթէ նա շարաւոտ վէր-մաքրէ լեզուվը, եւ այրը իրաւունք ունի մինչեւ անգամ նորան ծեծելու էլ. (սուրէ 4րդ 38), միեւնոյն անհաւասարութիւնն է տիրում եւ դրախտումը։ Արու միւսիմներն ստանում են միւս աշխարհում հարիւրաւոր կոյս աղջիկներ, իսկ

միւսլիմ կանայք ծառայում են գրախտում արուներին եւ կրում են միմիայն տանջանք։ Մուհամմէդի արքայութիւնը աշխարհիս ամենազգուելի անբարոյական աներիցը շատ եւ շատ զօրաւոր ցանկութիւնների վայր է, որ այսանդ չենք կարող նկարագրել՝ ինչ որ մահմէդական դու րանագէտներ եւ մեկնիչներ գրել են իրանց կրօնական գրքերում կամ քարոզում են մարդկանց ու կանանց առջեւ մզկիթներում։ Բաղդատիր, սիրելի ընթերցող, Յիսուսի խօսքը արքայութիւնն մասին, որ ասաց Սագուկեցիներին, «մոլորուած էք», որ չը գիտէք գիրքերը եւ ոչ Աստուծոյ զօրութիւնը. որովհետեւ յարութիւնումը ոչ կին են առնում եւ ոչ մարդի գնում, այլ երկնքումն Աստուծոյ հրեշտակների նման են»։ (Մատթ. իբ. 29 եւ 30)։

Ասում են թէ Մուհամմէդն այս դէպքից յետոյ նամակներ է գրել Բիւզանդիոնի կայսր Հերակլիոսին եւ պարսից թագաւոր Խոսրով-Պարվիզին, որ իրան ճանաչեն իրեւ Աստուծուծոյ մարդարէ. բայց ոչինչ արդիւնք չէ գոյացել զորանից։

Այս տարի պատահել է «Խէնդակ» կոչուած Խրամի պատերազմը։ Հրէաներից զրդուած արաբները որոշեցին մի վճռող վերջնական յարձակում կատարել եւ բնաջինջ անել Մուհամմէդին եւ իր գործը։ Մոտ 10,000 մարդ ժողովուեցին այս նպատակով։ Երբոր մէդինայիք լսեցին այդ լուրը, բոլորովին յուսահասուեցին. չը գիտէին թէ ինչ անեն, խորհեցին որ ամենից օգտակարն այն կը լինի որ քաղաքումը մնան ու իրանց այդտեղ պաշտպանեն։ Վերջապէս միասին խորհրդակցելով որոշեցին, որ քաղաքի շուրջը մի խրամ փորեն եւ այդ կերպով պաշտպանուեն։ Վեց օրուայ մէջ փորեցին այդ խրամը։ Երբոր թշնամին եկաւ Մէդինային մօրեցին այդ խրամի մասին, որովհետեւ մինչեւ տեցաւ, զարմացաւ այդ խրամի մասին, որովհետեւ մինչեւ ցարդ Արաբիայում այդպիսի բան տեսնուած չէր։ Մէքքեցիները տասն օր յարձակման փորձեր արեցին, բայց ՚ի զուր։ Երկու կողմանէ էլ յոգնել թուլացել էին։ Դրսի պաշտոնը թշնամու մէջ երկառակութիւն ընկաւ, եւ չը կարողացան մի ընդհանուր յարձակում անել Մէդինայի վերայ։ Երկու

շաբաթ գուր սպասելուց յետոյ մէկ գիշեր մի խիստ սասափկ փոթորիկ եղաւ , այնպէս որ մէքքէցիների բաները տակնուշիրայ եղան և վրանները կործանուեցին : Ամենից առաջ դորանց զօրավար Արտ-Ասօֆիանը հեծաւ իր ձին և հրամայեց , որ ամենքն էլ ետ դառնան իրանց տեղերը : Յոլոր պատրազմէ ժամանակ մէդինացիներից սպանուել էին միայն վեց մարդ , իսկ մէքքէցիներից միայն մէկ մարդ էր վիրաւորուել : Այսպէս բոլորովին անսպաս անցաւ մէքքէցիների նրամբի արշաւանքը :

Միւնչոյն օրը , երբոր Մէդինայի զօրքերը խրամիցը ետ էին դարձել , մունհետիկը կանչեց քաղաքի փողոցներումը , թէ կէս օրուանից յետոյ աղօթքը պէտք է Բէնի-Գօրէյզի թաղումը կատարել : Այդ թաղում , որ Մէդինա քաղաքին կից էր , բնակվում էին հրէաները : Մի քանի օր այդ հրէաները պաշարուած մնացին , բայց մարդ ուղարկեցին Մուհամմէդին , թէ պատրաստ են քիչ բան հետներն առնելով այսուղից գաղթելու : «Ոչ , ասաց Մուհամմէդը , գուք պէտք է անձնատուր լինէք անպայման» : 15—20 օր անցնելուց յետոյ անձնատուր եղան առանց իմանալու , թէ իրանց վիճակը ինչ է լինելու : Դորանց գաշնակից Ավսեցի արաբներն ասացին Մուհամմէդին , որ թող առյ գորանց գաղթեն , ինչպէս կազրած ցիների խնդիրքովը Բէնի-Գայնուղացի հրէաներին ճանապարհ տուեց : Մուհամմէդը սպատասխանեց , թէ ես դորանց վիճակը որոշելու կը յանձնեմ ձեր ցեղակից Սադ ասաց որ հրէայ մարդկանցը սպանեն և կանանցն ու երեխներին ծախին իբրեւ զերիներ : Մուհամմէդն ասաց նորան , թէ Աստուծոյ կամքն էլ այդ է : Մինչդեռ կանայքը մի տան մէջ ժողոված պահպում էին , մարդկանց կոները կապեցին ու տարին քաղաքը , ուր խոր փոսեր էին քանդուած . այդտեղ բոլոր օրը հրէաների զլուխները կարեցին և շարունակեցին գիշերն էլ ջաների լոյսով : Գլխաստած հրէաները վեց հարիւր էին : Միւսլիմների զօրէյզցիներից յափշտակած աւարն էր՝ 1,500 սուր , 300 զրահ , 1,000 նիզակ , 1,500 մեծ ու փոքր

վահան , նաեւ շատ անօթներ , գորգեր եւ հագուստներ , բաւական զինի , մի քանի կարաս չաքար , շատ ուղտ եւ ուրիշ կենդանիներ , սպողատու գաշտեր եւ գեղեցիկ սարկուհիներ : Այդ ամենը բաժանեցին 3,072 զօրքեր իրանց մէջ : Գիրիների թիւը մօտ մէկ հազար էր : Մուհամմէդը ստացաւ գորանցից երկու հարիւր հոգի , մի քանիսը սորան նորան ընծացից , մի քանիսը սպահեց իրան համար , իսկ մնացածն ուղարկեց մեծ մեծ քաղաքներ փողով ծախուելու : Իր գերի պահած կնիկներից թէյանէ անունով մի գեղեցիկ հրէուհի կար , որ կուզէր իր օրինաւոր կնիկը գառնայ , բայց նա չուզեց եւ մնաց իրեւ նորա անսպակ կնիկ : Ահա ինչպէս մարդարէն խիստ հարստացաւ :

* * *

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս տարում Մուհամմէդն ինքը կամ իրան մարդիկը փոքր արշաւանքներ էին անում զանազան տեղերից բան յափշտակիլու համար : Նա ուղարկեց իբն-Մասլամային Գօրթա ցեղը կողովուելու , որ եօթն օրուայ ճանապարհ հեռու էին բնակվում Մէդինայից : Այդ մարզը առաւօտք կանուխ արեց իր յորդակաւմը , ասաս մարդ սպանեց , 1,500 ուղտ եւ 3,000 ոչխար աւարեց ու արագութեամբ բերեց Մէդինա : Մարդարէն ստացաւ իր բաժինը՝ 360 ուղտի արժեքը : Ահա այսպիսի մարդարէ էր Մուհամմէդը :

Այս աշխարհիս ամենանշանաւոր զօրավարների մէկը՝ Ամր իբն-Ասր նաեւ նորա նման մի ուրիշ զօրավար Խալիդ իբն-Գէլիդը ընդունեցին խամը այս տարի :

Մուհամմէդը մի զօրախումբով՝ գնաց Լիհեանի ցեղի վերայ յարձակուելու , եւ սպում էր , որ միաքը Սիւրիա երթալ է , բայց ճանապարհին յանկարծ փոխեց իր ընթացքը եւ արագ գնաց դէպի այն ցեղը : Բայց նորանք փախել էին եւ նա

դարտակ ետ դարձաւ : Աս էլ այդ մարգարէի մի յատկութիւնը :

Նա իր ուղտերի համար Դաբա հովիտը արօտատեղի էր շինել : Աւազակներ յարձակուեցին այդ հովտի վերայ , սպանեցին տեսչին , որի կինը գերի բռնեցին եւ ուղտերը քշեցին տարին : Ծառաներից մէկը եկաւ լուր տուաւ Մուհամմէդին , սա բարկացած լինելով մի խոռմք զօրք ուղարկեց աւազակների ետեւից , բայց աւազակների ցեղակիցներն էլ խառնուեցին իրանց հետ . եւ երբոր Մուհամմէդն ինքն էլ եկաւ զօրքերով եւ տեսաւ որ աւազակների թիւը աւելի շատ է , մեծ կոխ չը բացաւ , այլ տարած ուղտերի մի մասը միայն առաւ ետ դարձաւ :

Հէնց որ ետ էր դարձել իր ընկեր Օքաշային քառասուն մարդով ուղարկեց Բէնի-Ասադ ցեղի վերայ , որ կողոպուտ բերեն : Սյդ ցեղը լուր առնելով փախաւ սարերու : Բայց մի թուրմի ետեւ թաքցրել էին 200 ուղտ : Միւսլիմները դորանց տեղին իմացան , յափշտակեցին բերին Մէդինա : Մի անգամ էլ Իբն-Մասլամային ուղարկեց տասը մարդով Բէնի Թա՛լարէ ցեղին վերայ դարձեալ կողոպտելու նպատակով , բայց այդ ցեղը դիմողրեց , վէրք հասցրեց հրոսակապետին ու ետ քշեցին , փախցրին : Սորա վրէժն առնելու համար մարդարէն Աբու-Օբէյդա անունով մի ուրիշ մեծաւոր ուղարկեց քառասուն զօրքով , որի առջեւ այն ցեղը փախաւ : Աբու-Օբէյդան աւարեց նորանց անսատուները , շատ հագուստներ եւ մի գերի , որ ընդունեց իւլամը , բերաւ Մէդինա : — Սորանից յիտոյ Մուհամմէդը զօրքեր ուղարկեց , կողոպտեցին Սօլայ-միցիներին եւ բերին շատ հօտեր եւ զերիներ :

Այդ ժամանակ մի զօրէյցիների կարաւան էին սպասում Սիւրիայից : Մուհամմէդն ուղարկեց Զէյդին , որ պատահեց կարաւանին ու գերի բռնեց՝ բերաւ յանձնեց մարգարէին : Այդ վաճառականները շատ արծաթ ունէին իրանց հետ : Գերիների թւումն էր եւ Մուհամմէդի փեսան Աբուլ-Ասը :

Սորանից յիտոյ մարգարէն Զէյդին ուղարկեց Մաղիամ , որի բնակիչները ապահով նստած էին : Նա բաւական գերի-

ներ բերաւ , եւ մայրերը երեխաներից բաժանելով մայրերին առանձին ծախեց եւ երեխաներին առանձին : Մուհամմէդին այս ցաւը տեսնելով , խղճաց եւ կրամայեց որ մայրերը եւ որդիքը միասին ծախեն : Ուրիշ այսպիսի յաջողութեամբ եւ անյաջողութեամբ վերջացող մի քանի արշաւանքներ էլ եղան : Մի անգամ էլ նորա մի զօրախումբը յարձակում գործեց մի քրիստոնեայ արաբ ցեղի վերայ , որ կոչվում էին Քէլլէցի : Սորանց թագաւորը՝ Ասրաղը ընդունեց իսլամը , Քէլլէցի իր հապատակները ստիպուեցին միայն գլխահարկ վճարելու :

Զէյդի արշաւանքների մէկում իրան վէրք էին հասցրել Ֆաղար ցեղի մարդիկը : Երբոր վէրքն առողջացաւ , զօրք ա-ֆաղար ցեղի մարդիկը : Երբոր վէրքն այդ ցեղի վերայ : Բոլոր մարդիկը ուաւ գնաց յարձակուեց այդ ցեղի վերայ : Բոլոր մարդիկը ուաւ գնաց առին , նորա այս ոտը կապեցին մի ուղտի եւ այդ կնկանից առին , նորա այս ոտը կապեցին մի ուղտի եւ միւս ոտը մի ուրիշ ուղտի եւ կնկիլ պատառեցին մէջ տեմիւս ոտը մի ուրիշ ուղտի եւ կնկիլ պատառեցին մի ուրիշ :

Սալլամ անունով մի հրէայ՝ Նադիր ցեղիցը , որ փախել էր Խէյքարի հրէաների մօտ , սորանց գրգռում էր Մուհամմէդի կէմ : Մուհամմէդը հինգ մարդ ուղարկեց , որ նենդութեամբ գէմ : Գնացին եւ հրէայ ձեւանալով սպանեցին նորան սպանեն : Գնացին եւ հրէայ ձեւանալով սպանեցին նորան ու ետ փախան Մէդինա : Սա էլ մի ուրիշ սկզբունք նորան ու ետ փախան Մէդինա : Սա էլ մի ուրիշ սկզբունք նորանից յետրոյ հրէաները ընտրեցին իբրեւ ի-է խալմի : Նորանից յետրոյ հրէաները ընտրեցին իբրեւ ի-է խալմի : Նորանից յետրոյ հրէաները մէկին : Մուհամմէդը մարդ րանց զիսաւորը Օսայր անունով մէկին : Մուհամմէդը մարդ րանց կէմ կէմ : Օսայրին բերեն Մէդինա , իբրեւ թէ ուղարկեց Խէյքար , որ Օսայրին բերեն Մէդինա , իբրեւ թէ ուղարկեց Խէյքար , որ Օսայրին բերեն Մէդինա , իբրեւ թէ ուղարկեց Խէյքար , որ Օսայրին բերեն Մէդինա : Օսայրը մեծ ուրան հաստատէ այդ նոր կոչումի մէջ : Օսայրը մեծ ուրան հաստատէ այդ նոր կոչումի մէջ : Օսայրը մեծ ուրան հաստատէ այդ նոր կոչումի մէջ : Օսայրը մեծ ուրան հաստատէ այդ նոր կոչումի մէջ : Օսայրը մեծ ուրան հաստատէ այդ նոր կոչումի մէջ : Օսայրը մեծ ուրան հաստատէ այդ նոր կոչումի մէջ : Օսայրը մեծ ուրան հաստատէ այդ նոր կոչումի մէջ :

Այս տարի մի քանի տեղեր թանգութիւն կար : Օրայնեցի մարդիկ եկին Մէդինա եւ դաւանելով Մուհամմէդի առջեւ մարդիկ եկին Մէդինա եւ դաւանելով Մուհամմէդի առջեւ իսլամ կրօնքը , խնդրեցին , որ նորանց հրաման տայ , որ իսլամ կրօնքը , խնդրեցին , որ նորանց հրաման տայ , որ կաթովը մի առժամանակ ապրեն : Հրամանը իրան ուղտերի կաթովը մի առժամանակ ապրեն :

սուացան եւ գնացին մարգարէի ուղտերի արօտառեղու։ Մի քանի ժամանակ այնտեղ մնալուց յետոյ, գորանք սպանեցին ուղտերի պահապանին եւ 15 լսու էդ ուղտեր առին վախան։ Մուհամմէդը քսան ձիաւոր ուղարկեց զորանց ևսեւցը, որ բանեցին թերին Մէդինա։ Մուհամմէդ մարգարէն հրամայեց, որ զորանց ձեւները եւ ոսները կարեցին, եւ աշքները հանեցին եւ զցեցին արհեղակի այրող ճառագայթներով թոնիրի պէս տաքացած քարերի ժայռերի վերայ, որ այտեղ չունչները փշեցին։ Սա էլ է Մուհամմէդ մարգարէի վարքն ու օրէնքը։

Մուհամմէդը եւ իր մարգիկը այսպիսի անգութ բաներ շատ են արել։ Բոլորը յիշել եւ մանրամասն նկարագրել այստեղ հնար չէ։ Այսչափիցը կարող է իւրաքանչիւր ընթերցող որոշ զաղափար կազմել արար մարգարէի բնաւորութեան, ուղղութիւնների եւ կրօնքի մասին։ Հիմայ այս փոքր ասպատակութիւնները թողած Մուհամմէդի միւս մեծ արարքներից մի քանիսը պատմենք։

Հուտէլիիէի գէպքը եւ գաշինքը։ Մուհամմէդը Մէքբէից Մէդինա փախէլուց յետոյ շարունակ վեց տարի իր հոյրական քաղաքի երեսը տեսած չէր։ Աս տարի որոշեց, որ Մէքբէ գնայ իրեւ Քէարայի ուխտաւոր։ Երկու զիտաւորութիւն ունէր, Մէքբէին տիրել եւ իր ուխտագնացութեամբը Քէարայի կոտանաւորը յարգելով կռապաշտ արարների սրտերը շահել։ Նա իր հետեւողներին յայտնեց, որ ուխտի է գնում Մէքբէ, եւ իրանք էլ թող պատրաստուեն միասին ուխտի գնան։ 1,400 հոգի միացան մարգարէի հետ ու գնացին։ Երբոր Մէքբէին մօտեցել էին, մարգարէն ուխտաւորի պէս հագուեց ինքը եւ մի քսան մարդ էլ իրան հետ, բայց միւսները զօրքի պէս զինուած շարքեր կազմեցին։ Մէքբէցիք այս լուրին առնելով որոշեցին, որ Մուհամմէդին Մէքբէ մտնելու չը թողուն։ Զօրագունդեր պատրաստեցին ու դիւկագմելու ուղարկեցին։ Մուհամմէդը մի մասնաւոր խորհուրդ կազմեց եւ ասաց, «զուրսից ուրիշ ցեղեր եկել են, որ մէքբէցին օգնեն։ եկէք մենք յանկարծ այդ դրացի ցեղերի

ընտանիքների վերայ յարձակուենք, որ այդ դաշտականները Մէքբէից գնան իրանց ընտանիքները պաշտպանելու։ Այն ժամանակի, որ մէքբէցիք մինակ կը մնան, մենք քաղաքի վերայ կը յարձակուենք ու կ'առնենք»։ Արու-Բէքբըն ասաց, «ո՛վ Աստուծոյ մարգարէ, մենք այս անգամ չենք եկել պատերազմելու, այլ ուխտի ուրիշն եթէ նորանք քեզ թող չեն տայ, որ մտնես ուխտի կատարեն, այն ժամանակի կարող ենք պատերազմ հրատարակել»։ Մուհամմէդ տիսաւ, որ եր ընկերները իր այս նենդաւոր խորհուրդին համաձայն չեն, եւ այդ տեղից չուեց գնաց Հումէյրիէի մի ջրհորի մօտ իջու, եւ իր մարգիկը հետը միխանի բանակի կազմեցին։ Մուհամմէդն իր վեսայ Օսմանին, որ մի երեւելի տահմից էր, ուղարկեց քաղաքը, որ բանակցի այնտեղի ժողովուրդի հետ, որ մարգարէն իր սարգկանց հետ գնայ Քէարայի մօտ ազօթքը կատարել։ Օսմանը շատ ուշացաւ, բայց վերջը եկաւ ասաց, որ «ժողովուրդը երգում է արել, որ քեզ այս տարի ներս չը թողուն»։ Միւլիմները խիստ բարկացան։ Քաղաքից էլ մի պատգամաւոր եկաւ այս գմուար ու կնճուտ գործը խաղաղութեամբ լուծելու։ Երկար այս ու այն կողմ բանակ-խաղաղութեամբ կազմակերպութեամբ յետոյ վերջապէս որոշեցին, որ մի պայմանաթուղթ դրեն։ Մուհամմէդը կանչեց Ալիին, որ գրէ, եւ թելազրից պատէս։ «Ոթած եւ ողորմածն Աստուծոյ անունովը, ով Ապասիր, կանչեց մէքբէցիների պատգամաւորը, մենք միացն Աստուծած ենք ճանաչում։ մենք նորան ածականներ միացն Աստուծած ենք ճանաչում։ մենք նորան ածականներ միացն Ալիին, գրիր «Քո չենք տալիս»։ Յետոյ Մուհամմէդն ասաց Ալիին, գրիր «Քո չենք տալիս»։ ով Աստուծած։ Ահա այն խաղաղութեան պայմանանունովը, ով Աստուծած են Տիրոջ մարգարէի եւ . . . . . «գործեալ ները, որ գրուած են Տիրոջ մարգարէի եւ . . . . . «գործեալ սպասիր, ասաց պատգամաւորը, եթէ զու մարգարէ լինէիր, սպասիր, ասաց պատգամաւորը, Գրիր ըստ սովորականին քո մենք քեզ գէմ չէինք զինուի։ Գրիր ըստ սովորականին քո եւ քո հօր անունը»։ «Ուրիշն գրիր, ասաց Մուհամմէդը, ով եւ քո հօր անունը»։ Աւրիշն գրիր, ասաց Մուհամմէդը, ով Ալի, Արդալանի որդի Մուհամմէդի եւ Ամրի որդի Աօհէլի Ալի, Արդալանի որդի Մուհամմէդի կողմ կողմ իւթինը՝ տարի խաղաղութիւն։ իւրաքանչիւր կողմ իւթինը՝ տարի խաղաղութիւն։ իւրաքանչիւր կողմ իւթինը՝ տարի կազմակիցներ գտնելու։ Մէքբէից Մէդինա բաւունքը ունէր զանակիցներ գտնելու։

գնացողին պէտք էր ետ ուղարկէին միւսլիմները , իսկ Մէդինայից Մէքքէ եկողը ետ չը դարձնուի . զալ տարի Մուհամմէդը կը գայ ուխտի իր հաւատացեալներովը միասին , եւ միայն երեք օր կը մնայ Մէքքէում . բացի թուրից ոչ մի ուրիշ գէնք չեն կրի : Երկու կողմանէ էլ քանի վկաներով ստորագրուեց թուրից : Մուհամմէդի ժողովուրդը թէեւ խիստ դժգոհ էր այդ պայմաններից , բայց ակամայ ընդունեցին իրեւ Աստուծոյ յայտնութիւն , ինչպէս ասում էր իրանց մարդաբէն : Այդ դաշտումը մորթեցին իրանց զոհերը եւ պատրաստուեցին ետ գառնալու Մէդինա : Մուհամմէդը միւս լիմներին հանգստացնելու համար իր արած սիալն ուղղելով ասաց ուղտին վերայ նստած . սուրէ 48րդ .

1. «Մէնք քեզ համար մի յայտնի յաղթութիւն ենք պատրաստել ,

2. Որ Աստուած ներէ քեզ քո մեղքից գործուածը . . .

3. Եւ Աստուած օգնէ քեզ փառաւոր օգնութիւնով» . . .

Մուհամմէդը Մէդինա գալուց յետոյ նամակ գրեց Հաջուստան Նեղոսին , որ Արու-Սօֆիանի աղջիկը՝ Աւմմը-կել սուեց ի բացակայութեան եւ 400 զինար ընծայելով ուղարկեց Մէդինա : Այդ կինը առաջ իր մահմէդական մարդու հետ փախել էր Հաջէնների երկիրը , եւ մարդը այնտեղ ընդունել էր քրիստոնէութիւնը :

* *

Ե0ԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս տարի էլ շարունակ պատահել են ասպատակութիւններ , սպանութիւններ եւ աւարառութիւններ : Հազիւ թէ Հուդէրիյէից ետ էր դարձել Մուհամմէդ մարգարէ զօրապեաը , եւ մի երկու շաբաթ Մէդինայում մնացել , սկսեց արդէն իր հաւատացեալների աւարամուրութիւնը հագեցնելու համար Մէքքէի անյաջողութեան փոխարէն մի ուրիշ յաջո-

ղութիւն ձեռք բերել որոշեց ասպատակել Խէյբար գաւառում բնակուող հրէաներին : Ասում էր , թէ Սստուած իրան յայտնել է այդ յաղթութիւնը արդէն Մէքքէից վերադ սոնալիս . սուրէ 48րդ .

20. «Աստուած ձեզ շատ աւարներ է խստաց! լ , որ դուք անէք , եւ նա շուտով է ձեզ տալու այդ» :

1,400 մարդ եւ զորանց հոգ տանելու համար 20 կանայք եւ իր կինը Ումմը-Սէլման հետք առաւ գնաց զէպի առաստըներ Խէյբարի գաւառը : Հրէաների Վամուս բերգը պաշտպանւմ էր Քինանան , որ շատ յարգուած էր իր ազգից եւ որին կոչում էին «հրէից թափառոր» : Մուհամմէդը ուղարկեց Արու-Բէքրին եւ Օմարին ; որ առնեն րերգը , բայց չը կարողացան : Յետոյ ուղարկեց Ալիին : Հրէաներից Մարհար անունով մի մարդ յանաջ եկաւ ու Ալիին կանչեց մենամարտութեան : Սա իր Զուլ-Ֆըլզար թուրն առած նորան գիմաւորեց , եւ մէկ սաստիկ հարուածով նորս պլուխը մէջտեղից երկու բաժանեց : Այս գէպքը եղաւ յաղթութեան սկիզբը , եւ երկու բաժանեց : Եղաւ մէջ բոլոր բերգերը նոււաճուեցին , եւ Խէյբարը երեք օրուայ մէջ բոլոր բերգերը նոււաճուեցին մօսաւորակալու խլամի հպատակ : Հրէաներից սպանուեցին մօսաւորապէս հարիւր մարդ , իսկ մահմէդպականներից միայն ասանեւինը այդ հրէաների խնդրանօքը ավանդութիւն խոսնոգի : Ալին այդ հրէաների խնդրանօքը ավանդութիւն իրանց բոլոր ստոցուածքները ապաւ այն պայմանով , որ իրանց բոլոր ստոցուածքները իրրուն իրրեւ աւար յանձնեն մորդաբէին . եւ եթէ մէկը մի բերնուն իրրեւ աւար յանձնեն մորդաբէին . սա ականակ անունով է , մահուածը պիտի պատմուի : Մուհամմէդը զիրան թաքցնէ , մահուածը պիտի պատմուի : Մուհամմէդը զիրան թաքցնէ , մահուածը պիտի պատմուի : Հարցրեց մի մէծաւոր հրէայից , թէ այն քիզէն է ունեցել : Հարցրեց մի մէծաւոր հրէայից , թէ այն քանձը ո՞ւրէ : Սա ուրացաւ , թէ չը գիտէ : Բայց հարցուփորձ գանձը ո՞ւրէ : Սա ուրացաւ , թէ չը գիտէ : Բայց հանձը մի աւերակի անելով եւ պատճառով իմացաւ , որ այն գանձը մի աւերակի մէջ թաղուած է : Հանել տուեց ու միւս շատ աւարների մէջ թաղուած է : Հանել տուեց ու միւս շատ հապաւութիւններից : Կանհետ խաւնեց , որ բազկացած էր շատ հապաւութիւններից : Սյու բանիրի կարասիքից , զէնքերից եւ տաելեղէններից : Սյու բանիրի կարասիքից , զէնքերից եւ տաելեղէններից Հին Կատկարանի . հետ միասին կային եւ շատ ձեռադիրներ Հին Կատկարանի . համար Մէքքէի անյաջողութեան փոխարէն մի ուրիշ յաջութիւնը արդէն իրանց կամնքը : Մարդկանց կամնքը իրանց ընծայեց , իսկ բանց տուեց :

կնիկներին գերի արնեցին։ Աւարի հիմգերորդ մասը իրան համար առնելուց յետոյ Մուհամետի քաժանեց մնացածը իր մարդկանցը նաև գերի կնիկները, հրամայելով որ ոչ ոք նորանց հետ յարաբերութիւն չունենայ մինչեւ որ մաքրուին, որ 65 րդ սուրէի 4րդ համարի համեմատ այս բանի համար երեք ամիս պէտք է սպասել։ Իսկ ինքը սիրահարուեց Սէֆիէ անուն մի 15 տարեկան գեղեցիկ կնոջ եւ նորան իրան համար կնիկ առնելով Խէյբարից հազիւ չորս ժամուայ ճանապարհ հեռացել էին, չը համբերեց, ինքն իր օրէնքը կոսրեց։ Մուհամետի եւ իր մարդկանց նպաստելը միշտ աւար եւ աւար էր, նաև գերիներ, այն էլ կնիկ գերիներ։

Այս Խէյբար գաւառի մօտ երկու երկիրներ էլ ֆագաք եւ Վագի-Ռւլ-Գուրա, որոնց բնակիչները հրէաներ էին, Խէյբարի վիճակին հասնելուց վախենալով՝ առանց պառերազմի անձնատուր եղան։ Խէյբարի պատերազմի ժամանակ Մուհամետի գոչուած ամուսնութեան կերպը օրէնք դրեց, որ մինչեւ այսօր էլ չինակեր պահում են։ Այսինքն մի մահմէզական մարդ կարող է մի որոշ գումար վճարելով մի կնկայ հետ ամուսնակալ միայն մի ժամանակի համար, լինի այդ ժամանակը մի քանի օր կամ շաբաթ կամ ամիս։ Սիւննի մահմէզականներն այս տեսակ ամուսնութիւնից ամաչելով եւ դորա վատ հստեւանքները ճաշակելով, մերժել են այդ օրէնքը ասելով, թէ դա միայն այն ժամանակը համար էր։

Մուհամետի իր մարդկանցից Դիհեա անունով մէկին ուղարկել էր իբրեւ պատուիրակ Յունաց թագաւորի մօտ, ետ գտանալիս, ձօզամ ցեղից մի քանի մարդիկ դորան բռնիցին կողոպահեցին։ Այդ ցեղի մի ճիշզը, որը ընդունել էր իսլամը, այդ բանը լսելով Դիհեայից բոլոր կողոպահած բաները Մուհամետին, որ իսկոյն հրամայեց, որ ձօզամից վրէժ առնեն։ Զէյդ զօրավարը 500 զօրքով գնաց, յաղթեց, բաւական մարդ կոսորեց եւ 100 կնիկներ եւ երեխաներ, 100 ուղտ եւ 5,000 ոչխար առաւ եկաւ Մէդինա։

Օմարը 30 զօրքով արւաց եց Օնզ թափառական խումբը կողապահելու, բայց նորանք իմանալով փախել էին։

Յետոյ Աբու-Բւլեքը մի արշաւանք արեց մէկ Քիլաբեցի խումբի գէմ եւ յաջողուեց։ մի քանի գերիներ բերեց, որոնց մէջ մի գեղեցիկ կնիկ կար։ Այդ կինը իբն-Ալ-քայի բաժինն էր։ Մուհամետի գը ինպրեց, որ իրան տայ եւ նա տուեց։ Էր կինը չը պահեց նորան իրան համար, այլ ուղարկեց Բայց նա չը պահեց նորան իրան համար ամիսուած միւսիմ-Մէքքէ իբրեւ փրկանք մի քանի կալանաւորուած ների փոխարէն։

Մի ուրիշ արշաւանք կատարեց մւլգարէի հրամանովը Բաշիրը, որ Մօրր ցեղի մարդկանցից ծեծ էր կերել։ Մուհամետի գը զօրքեր ուղարկեց վրէժը առնելու, եւ իբաւ յաղթեցին, ջարգեցին, գերիներ եւ աւար բերեցին։

Երկու ասսատակռւթիւններ էլ եղան Բէնի-Օվալի եւ Ֆազրիուակռւթիւնների գէմ, որոնց հստեւանքը գերիներ եւ կողոպւտ զարկեցիների գէմ, որոնց գնաց կողոպւտ էր գնաց, եւ նա իր սև ետ գնաց Մէդինա։

Ինչպէս որ համաձայնութիւն էր գոյացել անցեալ տարի, Մուհամետի գնաց 2,000 մարդով Մէքքէ ու խարի, եւ նա կողոպահները կատարեցին մարդարէի զօրքերի հետ եւ ետ մզեցին նուպատերազմեցին։ մարդարէի զօրքերի հետ եւ ետ մզեցին նուպատերազմեցին։ մի ուրիշ զօրքուածը էլ գնաց նորանց բանց վիրաւորելով։ մի ուրիշ զօրքուածը էլ գնաց նորանց բանց վիրաւորելով։

Սօլայմէցիների եւ Բէնի-Մօլավիլիցիների գէմ զօրքեր գնացին, առաջինները խալամը ընդունեցին, իսկ միւսները գնացին, առաջինները խալամը ընդունեցին, իսկ միւսները գնացին, առաջինները կոստակակից նորանց բանց վիրաւորելով։ մի ուրիշ զօրքուածը էլ գնաց նորանց բանց վիրաւորելով։

Շատ քիչ ժամանակ սորանից յետոյ գնաց Քէար իբն-Օմայը 15 մարդով գէտի Սիւրիա, եւ այստեղ մի բանակ բէզուիններ կոծնելով առաջարկեց նորանց, որ խալամական կրօնքն ընտեսնելով պատահարկեց նորանց, որ խալամական կրօնքն էլ գունեն։ Բայց նորանք պատահարզմ մկնեցին եւ բարդին էլ զարգեցին։ միայն մէկ անձ աղաստեց եւ վիրաւորուած եւ ջարգեցին։ Մուհամետ ուղեց վրէժ առնել, բայց լսեց կաւ Մէդինա։ Մուհամետ ուղեց վրէժ առնել, եւ զիտաւորութիւնը որ այն բէզուինները փախել են, եւ զիտաւորութիւնը ձգեց։

Յետոյ մի գեսպան ուղարկեց, որ Բասրայի փոխարքայի

միջոցով իսլամն առաջարկէ Յոյների կայսրին։ Նա իր վերադարձին գերի բանուեց եւ սպանուեց։ Այդ գետպանի սպանման վրէմն առնելու համար Մուհամմէդը 3,000 մարդ պատրաստեց պատերազմի եւ քաջալերեց իր օրհնանքովը։ Դուրս գնացին դէպի Յունաց սահմանը եւ հանդիպեցին 100,000 զինուորներից բաղկացած մի զօրագունդի, որոնք շողողուն մետաքսելչներով, ոսկիով ու արծաթով զարդարուած էին։ Միւսիմները որոշեցին, որ չը փախչեն այլ պատերազմեն բայց խիստ ջարդուեցին։ Մէկինայում իբր թէ աեսնում էր Մուհամմէդը իր մարդարէական աչքով այդ գէպը եւ պատմում սորան նորան։ Սորանից յիսոյ Խալիֆը գորալար եղաւ գնաց եւ յաղթեց, ասում են պատմիչները։ Սա Մութայի պատերազմն էր։

* * *

ՈՒԹԵՐՈՐԴԻ ՏՄՐԻ

Մուհամմէդի բոլոր ձեռնարկութեանց հիմքը եւ միակ նպատակն էր իր հայրենական քաղաքը՝ Մէքքէն, որին ուղուած էր տիրել։ Մի օր Բէնի-Խօզա'աից մի քանի գրգուռած ու դառնապէս զայրացած մարդիկ եկան մօտը և ասացին, «մարդարէ, օգնիր մեզ։ Բիքրի ցեղը մեզ վերայ յարձակուեց զօրէցչիները նորանց օգնեցին ու մեզանից այսչափ այսնեմ, որ իբր թէ ինձ եղած է այդ անիբաւութիւնը, թող նորա սրտի բարձանքն արդէն այդ էր։ որ առիթ գտաւ գրեթէ 10,000 զօրքեր եւ եկաւ մօտեցաւ Մէքքէն։ Պիշտը հրամայեց, որ 10,000 տեղ կրակ վառեն։ Երբոր մէքքէցիները լուցին Մուհամմէդի մօտենալը, նորա հօրելլայր Աբու-Խօֆիանը գնացին նոյն գիշերը նորան զիւաւորելու։ Հաղիւ թէ տեսան այդ անհամար կրակները,

հասկացան իրանց վիճակի վտանգը։ Աբբասն ասաց իր ընկերին, թէ ինքն ընդունում է մարդարէի կրօնքը, եւ խորհուրդ տուեց Աբու-Խօֆիանին, որ Մուհամմէդին հաւատաց եւ խկոյն մարդ ուղարկէ Մէքքէ, որ բոլոր քաղաքն էլ ընդունէ իսլամութիւնը։ Առաջ Աբբասը դաւանեց մարզարէի առջեւ իր նոր հաւատքը, եւ երկար խօսակցութիւնից յեաոյ Աբու-Խօֆիանին էլ դաւանեց, որ Մուհամմէդը մարդարէ է, եւ խորքեց, որ իրան արտօնութիւններ այց մէքքէցիների կեանքը ապահովելու համար։ Մուհամմէդը խօսք տուեց, որ ապահով կը լինի ամեն ով որ իր առունը մտնէ եւ զուռը կողպէ ամեն ով որ Բէարէին ապատանուի։ Աբու-Խօֆիանը առ ամենազ եւ համոզեց իր համաքաղաքացիներին, որ անձնագիրը լինելուց ջոկ ուրիշ մի հումք մարդիկներով ուղեց արգիծանիկ որդի իրիմէն մի խումք մարդիկներով արգիծանիկ միւսիմների մուաքքը։ բայց ի գուրք Միւսիմներից երկալ միւսիմների մարդարէ մարդիկներից սպանուածները մարդիկ սպանուեցին, իսկ կռապաշաններից սպանուածները քսանեւութիւն էին։ Մէքքէն այսպէս ընկճուեց Մուհամմէդի առջեւ։

Մարդարէն, որ մահուան երկիւզով փախել էր Մէքքէից, հիմայ հանգիստոր կերպով իր ուղտի վերայ նատած մոտւ իր մայրենի քաղաքը իր հազարներովը միասին։ գնաց Բէարէի մատուսի շուրջը եօթն անգամ պոսոյտ անելով ամեն անգամ սեւ քարին բարեւեց իր գաւաղանովը, որ ձեռին էր։ Յեաոյ սեւ քարին բարեւեց իր գաւաղանովը, որ ձեռին էր։ Յէարէյում սելով։ «բացի Ալլահից ուրիշ Աստուած չը կայ»։ Բէարէյում մի քանի հրեշտակի պատկերներ տեսաւ, հրամայեց, որ վար մի քանի հրեշտակի պատկերներ ուղնչացրեց։

Մէքքէցիներին ներում էր չորսիւ Մուհամմէդը բացի ասաւ կամ տասներկու մարդկանցից, որոնցից մի քանիսին դարձեալ ներեց՝ բայց մի քանիսին զլխատեց։ Քաղաքի բնաւ կիշների մեծագոյն մասը ընդունեց խալամը, եւ 2,000 հոգի կիշների մեծագոյն մասը ընդունեց խալամը, եւ հատը գնացին յարցնկերացան մարդարէին իբրեւ զօրք եւ հատը գնացին յարձակուեցին Հավագին ցեղին վերայ, որ ժողովուած էին Հօնէյն հոլիստումը։ Սորանք զօրագիտական կերպով շարուած

պատրաստուած էին եւ լաւ զիմագրելով միւսլիմների մեծ խութը ցիրուցան արին. բայց այդ կիսատ յաղթութիւնը , որ իրանք կատարեալ էին համար՝ և , անհոգութեան պատճառ եղաւ , այնպէս , որ միւսլիմները իրանց ոյժերը ժողովուած Հաւազինցիների վերայ թափուեցին եւ բոլորովին յաղթեցին : Ահազին էր միւսլիմների այսուղ արած աւարը . 6,000 գերի բանուած կնիկներ եւ երեխաներ , 24,000 ուզտ . աւելի քան թէ 40,000 ոչխար եւ 4,000 ունկի արծաթ : Այս մեծ աւարը չը բաժանեցին իսկոյն . գեռ մի պատերազմ էլ ունէին թայիփ քաշաքի հետ , որ բաւական ամրացրուած էր : Թէեւ թայիփը օրինաւոր կերպով ամի՞ն կողմից պաշարել էին , եւ տեսակ տեսակ պաշարման գործիքներ ու մերքենաներ էլ բանի էին դրել . բայց գործեաւ չը կարողացան քաղաքն առնել : Մուհամմէդն այդտեղ մի նոր նենգալից հնար գործածեց . քաղաքը լուր ուզարկեց , թէ ամի՞ն գերի , որ միայն քաջ գերիներ այլ եւ ուրիշ քաղաքացիներ փախան եկան ու խալամը դաւանեցին : Մի արիս ի զուր պաշարելուց յիսոյ , հեռացաւ գնաց Մուհամմէդը ու բաժանեց Հավազինցիներից արս ձ աւարը իր զօրքերին : Շատ մէքքէցի մեծամեծների եւ զրացի ցեղապետների , որոնք խալամը տակաւին էին ընդունել կամ նոյնիսկ համառակ էին , մարդարէն առաջորէն պարզեւներ առւեց , նորանց սրտերը իրան քաշելութիւնը սկսել , մարդկանց խալամացնելու համար վախիցնուր էր նորանց գժոխքով եւ Աստուծոյ պատմներով . եւ հրապուրմ էր զրախատի զուարձութիւններով եւ մարմնական վայելունքներով , իսկ երբոր Մէզինայում զօրացաւ քաղաքանապէս , նաև ընդունել էր տալիս հինայ իր խալամի կրօնքը անհատների , գիւղերի , քաղաքների եւ ցեղերի բոնի , սուրով , դաւադիր մարդասպանութիւնով , աւարելով , քանդելով , այրելով , գերիներ բանելով եւ ամի՞ն տեսակ անգութ զործողութիւններով մէկ կողմից , իսկ միւս կողմից իրան իբրեւ մարդարէ ընդունողներին աւար բաժառ

նելով եւ գերի կնիկներ տալով , նաեւ իր հակառակորդներին շահելու համար տալիս էր նորանց ուզտ , ոչխար , հարին շահելու ամամար ապահովութեան պատճառ եղաւ , արծաթ եւ այլն : Իր հօրեղբօրը Համզէին ապահովութեան պատճառ էր կատարեալ էին ապահովութեան պայմանը : Մուլամը ընդունել եւ հարցրեց խալամութեան պայմանը : թէ Աստուծած ընդունում է նորանց աւերէ 25րդ :

68. «Որոնք Աստուծոյ հետ միասին էլ մի ուրիշ Աստուծած չեն կանչում , եւ Աստուծոյ արգելած մարդուն չեն սպանում բացի արգարութեամբ , եւ չնութիւն չեն անում» :

Մարդասպան վէհչին ասաց , որ այդ գժուար պայման է , կարող չէ ընդունել . յատոյ Մուհամմէդն մի աւելի գիւնա կարող չէ ընդունել . յատոյ Մուհամմէդն մի աւելի գիւնա յայանութիւն բերեց Աստուծուց . սուրէ 4րդ :

51. «Իրաւի Աստուծած չի ների , որ իրան ընկեր դնեն , բայց սորանից ջոկ ներում է , ում որ ուզում է» :

Վէհչին այդ պայմանն էլ չընդունեց , աւելի հեշտն ուզեց :

Վէհչին այդ պայմանն էլ չընդունեց , աւելի հեշտն ուզեց :

54. «Ասի՞ր , ով իմ ծառաներ , որ գուր շռայլութիւն էք առնում ձեր հոգիների դէմ , Աստուծոյ ողորմութիւնիցը մի յունում ձեր հոգիների դէմ , Աստուծոյ ողորմութիւնիցը մի բուլոր մէկքերը» :

սահատուէք . որովհետեւ Աստուծած ներում է բուլոր մէկքերը» :

«Այս , հիմայ կընդունի՞ իսպանութիւններին բարձրարուը (Վէհչի վայրենի) ասել է) , պան անբարոյական բարբարուը (Վէհչի վայրենի) ասել է) :

«հիմայ պայման չը կայ» , եւ միւսլիմ եղաւ :

իւնչ անպին տարբերութիւն Մուհամմէդի եւ Յոսուսի մէջ :

Վէհչի անպին տարբերութիւն Ֆիսուսին թագաւոր չինել , վեց հազար հրէաներ ուզեցին Յիսուսին թագաւոր չինել :

Վէհչի անպին տարբերութիւն կազմում էր կազմը ամի՞ն զիջողութեալը :

Բայց Մուհամմէդը Մէքքէն առնելով հասել էր նախառակին . հիմայ էլ ուրիշ վախագ չունէր ինքը : Բայց որովհետեւ իր մայ էլ ուրիշ վախագ չունէր էին պատերազմով , աւարով եւ հաւատացիանիրը սովորել էին պատերազմով . նորանք շարունակեցին եւ շարունակողով պարելը . նորանք շարունակեցին եւ շարունա-

կում են մինչեւ այսօր իրանց այդ ապրուստի եղանակը, որ
միանգամայն եւ իրանց կրօնքն է:

* *

ԻՆՆԵՐՈՐԴԻ ՏՄՐԻ

Մուհամմեդի կենապիրներն իրանց մարգարէին արդա-
րացնելու համար նորա առաջին պատերազմների յանցանքը
միշտ ուրիշն էին առաջիս, բայց յետոյ այնչափ շատացան
այդ ասպատակութիւնները, որ ասում են թէ Մուհամմէդը
առանց որ եւ է առիթի այս եւ այն ցեղերի վերայ էր յար-
բայ, որ բաւական գերիներ բերեցին: Յետոյ մի ուրիշն
ուղարկեց Բէնի-Մութալիդի վերայ, մի ուրիշը Խօսէմ ցեղի
եւ 100 ուղաւորներով թէց ցեղին վերայ, եւ ուրիշ զանա-
գան տեղեր էլ ուրիշներին ուղարկեց, որ միշտ աւար եւ
գերիներ էին բերում: Աշխարհքիս բոլոր մահմէղականներն
դարկել մարգանց բարեպաշտ շննելու համար եւ իւրաքան-
չիրին տուել է մի զօրաւոր միջոց: Ա. Մովսէսը եկաւ օ-
ներով, իսկ Դ. Մուհամմէդը սուրով:

Այս ապրի մի մեծ խառնակութիւն պատահեց Մուհամմէդի
կանանցի մէջ, որի նկարագիրը մաստիր յիշուած է Դու-
մահմէղական պատիչներից այստեղ արտադրենք: Վերեւ
պատերազմների եւ սպանութիւնների և կնիկների պատու-
թիւններ են: Արդէն յիշուեցին նորա մի քանի կնիկ առնե-
էր, իսլամական գիտնականները նորա այդ գայթակեցուցիչ
յատկութիւնը մեղմացնելու կամ արդարացնելու գիտաւու-

թիւմբ փաստաբանում են, թէ մարգարէական կոչման զըժ-
ուարութեանցը գիմանալու համար Աստուած իր մարգարէի
կեանքը քաղցրացրեց իզական սեռի վայելմունքներով, եւ
ասում են թէ Աստուած ընդհանրապէս շնորհում է մի մարգարէի
երեսուն արու մարգարանց սեռական զօրութիւնը, բայց որով-
հետեւ Մուհամմէդը Աստուածոյ ամենասիրելի մարգարէն էր,
նորան շնորհեց երեսուն մարգարէի սեռական զօրութիւն:
Այս մասին մենք կը թողունք անհամ պատմութիւնները եւ
կ'ասենք ակամայ միայն հետեւեալը.

Մուհամմէդը «Հիճրէթ»ի (փախուստի) այս իններորդ տա-
րումը ինը կնիկ եւ մի քանի ստրկունի հարձեր ունէք: Կնիկ-
ներից մի քանիսը բաւական տարիքով էին, իսկ մի քանիսը
զատ մատաղահասակ: Ստրկունիներից մինչ Մարիսմ ա-
զեւ շատ զատաղահասակ: Պրիկունինեայ էր, որին եզիպասոսի կառավա-
նունով զրթեցի քրիստոնիայ էր, որին եզիպասոսի կառավա-
նունով զրթեցի քրիստոնիայ էր ուղարկել: Մար-
րիչ Մուկովկասը Մուհամմէդին ընծայ էր ուղարկել: Մար-
գարէն շատ յափշակուած էր այդ ստրկունոց եւ ու եցաւ
նորանից մի որդի իբրահիմ անունով, որ կանուխ մեռու:
Սակայն նորա օրինաւոր կնիկները շատ նախանձում էին
Մարիսմին: Այդ կնիկներն ունին ամեն մէկն իր ասանձին
սենեակը եւ Մուհամմէդը, որպէս զի նորանցից ոչ մէկին էլ
սենեակը տուառէ, իւրաքանչիւր կնկայ մօտ կարգաւ մի օր էր
չը վիրաւորէ, իւրաքանչիւր կարգը Հաֆսէին էր, սա խնդ-
կենում: Մէկ անդամ երբ կարգը Հաֆսէին էր, սա խնդ-
կենում: Մուհամմէդը, որ հրաման տայ զնալ իր հօրը՝ Օմարի
ըեց մարգարէից, որ հրաման տայ զնալ իր հօրէթուլ-Ահրաբ
տունը: «Երբոր, ասում է աւանդութիւնը Բօլդէթուլ-Ահրաբ
գրքումը, մարգարէն նորա սենեակումը մինակ էր, լուր
գրքումը, մարգարէի Մարիսմին բերել տուեց իր մօտը
ուղարկեց, իր ստրկունի Մարիսմին բերել տուեց իր մօտը
ուղարկեց, իր ստրկունի Մարիսմին բերել տուեց իր մօտը
իր կին: Հաֆսէն հօրը տնիցը վերագանալով տեսաւ:
իրեւ իր կին: Հաֆսէն ներսից կոպուած էր: Մի քիչ տպա-
որ իր սենեակի գուող ներսից կոպուած էր: Հաֆսէն
սելուց յետոյ մարգարէն գուոր բացեց զուբս եկաւ: Հաֆսէն
սկսեց լալ եւ նորին Արբութեանը յանդիմանութիւններ անել
ասելով, «ով Աստուածոյ մարգարէ, միթէ իմ սենեակում եւ
անկողնի վերայ ես զու մերձաւորութիւն անում այս ու-
խմ անկողնի վերայ ես զու մերձաւորութիւն անում այս ու-
խմ ակամայ միայնը»: Աստուածոյ օրհնեալ մարգարէն պա-
զատեցի՞ր այս բանը»:

տասխանեց, «գո՞ կը լինե՞ս, որ ևս այդ աղախինը ինձ համար այսուհետեւ անմաքուր եւ անմերձանալի համարեմ»: Հափսէն ասաց, «գո՞ կը լինեմ»: Մարզարէն էլ ասաց, «նա տպուհետեւ ինձ համար «հարամ» անմերձանալի լինի»: Միայն այս բանը քեզ մօտ զաղանի մնայ եւ ոչ ոքի չը յայտնես»: Հափսէն էլ ընդունեց այդ պայմանը: Բայց երբոր Մուհամեդը սենեկիցը դուրս էր գնացել, Հափսէն իր սենեկը Այշէի սենեկից բաժանող պատին ձևոնով խփիլով Այշէին իր մօտը կանչեց ու ասաց, «րարի լուր քեզ, ով Այշէ նորին Սրբութիւնը զրթեցի աղախինին իրան համար «հարամ» է արել գորանից ալլեւս աղատուեցինը»: Երբոր Այշէն Մուհամեդին հանդիպեց, ասաց (ծաղրելով), «ով Աստուծոյ մարդարէ, իմ կարգի օրը քո աղախին Մարփամի հետ անցրու եւ միւս օրերը մնացեալ կնիկներիդ ընծայիր»: Այդ միջոցին Գարդիէլ Հրեշտակը այս յայտնութիւնը բերեց Աստուծոյ կողմանէ: սուրէ 66րդ.

1. «Ով մարդարէ, դու արգիլուած մի համարիր այն, ինչ որ Աստուծած քեզ համար մաքուր է հրատարակել (այսինքն զբթեցի աղախինը): Մի՞թէ դու քո կնիկների հաճութիւնն ես փնտում: Աստուծած ներող ողորմած է:

2. «Սրդէն Աստուծած ձեզ հարման է տուել ձեր երգում ները լու ծերու: Իւ Աստուծած ձեր Տէրն է: Նա զիտուն իւ-

3. «Եւ երբոր մարդարէն այն բանը իբրեւ զաղանիք յանձնել էր կնիկների մէկին, եւ այդ մէկը պատմել էր այն բանը: Ինա էլ հասկացրեց նորա մի մասը, իսկ մի մասը ետ պատմուած գնալու: Մասան գուրա եկաւ ու ասաց, «Դա քեզ ո՞վ իմացրեց», նա էլ ասաց, «Ինձ իմացրեց զիտացլը տեղեակը»:

Մուհամեդը խփառ վրդովուեց ու բարկացաւ իր այդ երկու կնիկների վերայ, «Ո նորս նոյնիսկ բազմակնութիւնն օրէնքի դէմ զործած յանցանքը տարածել հոչակել են: Սակայն իբրութիւնն այն էր, որ արաք մարդարէն իր զօրութիւնը շոայլելով զրիթէ սպառել էր եւ իր տոփալից մանկա-

մարդ կնիկներին չէր կարողանում իբրեւ վաթսուն աարեկան ծերուկ զոհացնել: Մուհամեմէգը բարկացած երգում արեց, որ իր կնիկների հետ այլեւս յարաբերութիւն չէ ունենալու, եւ ասաց իբրեւ պատգամ Աստուծոյ կողմանէ սպառնալով, թէ նորանց պէտք է արձակէ:

4. «Եթէ դուք երկուադ գէպի Աստուծուած դարձի չը գաք: որովհետեւ արգէն ծոսել են ձեր երկուսի սրտերը... եւ եթէ իրար օգնէք նորա (Մուհամեմէզի) գէմ, ահա այն ժամանակ իրար կանչեց ու ասաց, «րարի լուր քեզ, ով Այշէ նորին Սրբութիւնը զրթեցի աղախինին իրան համար «հարամ» է արել գորանից ալլեւս աղատուեցինը»: Երբոր Այշէն Մուհամարդի, իմ կարգի օրը քո աղախին Մարփամի հետ անցրու եւ միւս օրերը մնացեալ կնիկներիդ ընծայիր»:

5. «Երբոր նա ձեզ արձակէ, զուցէ նորա Տէրը ձեզանից լւա կնիկներ տոյ նորան ձեր տեղը՝ միւտլիմուհիներ, հաւատացելուհիներ, հնաղանդուհիներ, պապշխարողուհիներ, աստուծապատաշտուհիներ, ժումկալուհիներ թէ՛ ամուսին ունեցածներ թէ՛ կայսեր»:

Լուր տարածուեց քաղաքում, թէ մարդարէն արձակել է իր կնիկներին, եւ շատերը եկին հաւատուեցին ժօտը. բայց ինքը հեռացաւ նասեց մինակ մի վերեւի սենեկում եւ մի ինքը հեռացաւ նասեց զրեց զրան ասջեւ, որ ոչ ոքի ներս չը թողու: պահապան զրեց զրան ասջեւ, որ ոչ ոքի ներս չը թողու: Օմարը, որի աղջիկը Հափսէն Մուհամեդի կինն էր, այդ Օմարը, որի աղջիկը Հափսէն Մուհամեդի տունը, եւ երբոր լուրը լսեց ու շտապով եկաւ մարդարէի տունը, որ աղջիկը մարդարէի մասաւ, այնտեղ ժողովուած միւտլիմիներին տհասաւ, մղկիթը մտաւ, «Ես էլ, ասում է Օմարը, մի քանի բոպէ որ լացու. Են: «Ես էլ, ասում է Օմարը, մի քանի բոպէ որ լացու. Են: «Ես էլ, ասում է Օմարը, մի քանի բոպէ որ լացու. Են: Հասան զուրա եկաւ ու ասաց, թէ պատամուը գնալու: Հասան զուրա եկաւ ու ասաց, «Մի քիչ սպասելուց յետոյ կրկին ուղարկեցի իսան չը տուեց: Մի քիչ սպասելուց յետոյ կրկին ուղարկեցի իսան չը տուեց, որ ասի թէ Օմարը ուզում է քեզ տիսնել: ծառային ներս, որ ասի թէ Օմարը ուզում է քեզ տիսնել: ծառային կրկին աղջիկը պատասխան չէկաւ: Յետոյ երբորդ անձաւան զարձեալ պատասխան չէկաւ: Օմարը, որ շատ լուջ գոմին էլ նոյնպէս պատասխան չէկաւ: Օմարը, որ տոյր այդ խորհող զիւանագէտ մարդ էր, իմացած էր, որ տոյր այդ խորհող զիւանագէտ մարդ էր, իմացած էր, եւ կամենում էր խորհութեան վերջացնել բանը եւ զրան առջեւը գալով հաշտութեամբ վերջացնել բանը եւ զրան առջեւը գալով

բարձրաձայն ասաց , «Քնո՞ , ինձ համար նորին Սրբութիւնից հրաման բեր , որ մօտը գնամ . գուցէ նա կարծում է թէ ես Հափսէին պաշտպանելու համար եմ եկել : Աստուած վկայ է , որ Սուհամբէցն այս խօսքերը սենեակումը լսեց , կանչեց Օմարին իր մօտը , եւ սա ներա մտնելով տեսաւ , որ մարգարէն շատ հակար հաղնուած մի չոր եղէ զնագործի վերայ նստած է , հարցրեց , «Ով Աստուծոյ մարգարէ , իրա՞ւ է ոռ կնիկներիդ արձակել ևս »: «Ոչ , չեմ արձակել » , ասաց մարդարէն : «Փառք Աստուծոյ » , ասաց բարձր ձայնով Օմարը , եւ շարու նակեց , «Ով Աստուծոյ մարգարէ , այսաեղ մզկիթումիտ շատ մարդիկ ժողովուած են եւ կարծում են , թէ դու արձակել ես կնիկներին — գուցէ ուզում էին իրանց աղջկները եւ արձակել »: «Ինչպէս ուզես , այնպէս արա» , ասաց մարգարգուարձնեմ »: «Այո , խօսիր » , ասաց նա : — «Մենք , ով ուաշ , բայց երբոր Մէջինա եկանք , տեսանք , որ սորանց էլ սորանցից սոլորեցին »: Մուհամմէզն այստեղ մի քմիծալ խօսք ասաց : «Եւ մի օր , շարունակեց Օմարը . ես զայրացած մի տասխան տուեց , այնպէս որ ես շտա նեղացայ : Կինս զէպի մարգարէի կնիկներն ինչպէս են եւար յանդուզն վարվում . տես նոյնիսկ քո աղջիկը Հափսէն , երբոր նեղանում է , մի ամբինձ ասիր , իրա՞ւ այսպէս է »: «Այո , ծշմարիտ այդպէս է » , ասաց մարգարէն : «Յետոյ , ասում է Օմարը , Աստուած քեզ չի պատմի , որ դու նեղացնում ես մարգարէն : Զգուշացիր . գուք մարգարէիցը բան էք պահանջում , որ նա չէ կարող ձեզ տալ »: Նոյնպիսի խօսքեր էլ խօսեց

Արու-Բէքը իր աղջկանը Սյուէին եւ բոռնցքով զարկեց նորա վդին , Օմարն էլ խփեց իր աղջկայ Հափսէի վդին ու ասացին , «Գուք մի պահանջէք նորանից այն բանը , որ նա կտրող չէ »: Այդ կնիկներն էլ ասացին , «Աստուած վկայ է , որ այլեւո չենք պահանջի ինչ որ նա կարող չէ տալ »: Եւ այսպէս արդէն բաժանուել էր Մուհամմէզն իր կնիկներից եւ երգում էր արել , որ մէկ ամիս նորանցից հետո մնայ : Երբոր 29 օր անցան , մարգարէն չը համբերեց , վերի սենեկիցն իջաւ եկաւ Սյուէի սենեակը , «Ու նորան դիմաւոյ ելով կիցն իջաւ եկաւ Այսէի սենեակը , ուղ նորան դիմաւոյ ելով ասաց , «Ապա դու երգում էիր արել , ով Աստուծոյ մարգարէ , որ մէկ ամիս մեզ հետ յարաբերութիւն չես ունենագորէ , որ մէկ ամիս մեզ հետ յայօր քանակելիններորդ օրն է »: լու . ես հաշիւ եմ արել եւ այսօր քանակելիններորդ օրն է »: «Այո , ասաց Մուհամմէզը , ամիս կայ որ 29 օր է . անա այս ամիսը այսպէս է »: Այդ մարգարէն շատ գերի էր կնիկների . ամիսը այսպէս է »: Այդ մարգարէն շատ գերի էր կնիկների . ինքը 60 տարեկան եւ Սյուէն 17 տարեկան ժամանակ միահանց մրցում էին , թէ ով արագ կը վազէ . պատմիչներն ասում են , թէ երբեմն Սյուէն էր յաղթում եւ երբեմն մարգարտը : Մուհամմէզից տանդութիւն կայ , որ իր յայտնութիւններն սահնում էր Աստուծուց՝ գլխաւորպէս Այցէի անկողնումը պատկած ժամանակը :

Այս տարի Մուհամմէզը Սէրիցէ անունով մի հրէայ կնկան , Այս տարի Մուհամմէզը Սէրիցէ անունով մի հրէայ կնկան , անհատապ գոտնուած էր ամսունական անհատապ մուռ յանցաւոր գտնուած էր ամսունական անհատապ մուռ թեամբ , քարկոծել տաւեց :

Նաև այս իններորդ տարուայ ընթացքում լուր բերեցին Մուհամմէզին , թէ Յունաց կայսերական զօրքերը ժողովական մօտ , եւ դիտաւորութիւն ուռած են Արաբիայի սահմանի մօտ , եւ գիտաւորութիւն վերայ յարձակուելու : Նեն նորա կազմած նոր պետութեան վերայ յարձակուելու : Նեն զանքով 30,000 զօրք ժողովեց Մուհամմէզը , եւ 10,000 Միծ զանքով 30,000 զօրք ժողովեց Մուհամմէզը , եւ գնացին գէպի հիւսիս Յունաց զէմ ձի ու 12,000 ուզու : Եղանակը չոր եւ խիստ տաք էր , ոմանք Յոյշպատերապում : Եղանակը չոր եւ խիստ տաք էր , ոմանք Յոյշպատերապում : Այս հանգամանքը եւ ուրիշ շատ այլ եւ այլ գէպեր մնացին : Այս հանգամանքը զանազան հետաքրքրական խօսակցութիւնների : Մահմէզտական զօրքին գժինների եւ գործողութիւնների :

Քերը հասան իրանց մարդարէ զօրապետի առաջնորդութեամբ մինչև Թէքուք եւ խմացան, որ Յունաց մասին իրանց լոած Լուրիքը բոլորովին անհիմն էին եղան . ոյնաեղ յունական գորքեր չը կային : Մի քանի քրիստոնեայ եւ հրէայ ցեղեր նուաճելուց յետոյ ետ զարձոն կրկին գէպի Մէզինա : Այդ արշաւանքը գէպի հիւսիս հնազանդեցրեց մարդարէի իշխանութեանը Արաբիոյ բոլոր մասը Մէզինայից մինչեւ յունաց սահմանը, Թայիփ քաղաքի բնակիչներն էլ, որ առաջ գիմադրել էին, հիմայ յահճն առան նորա հպատակութիւնը :

Ոչ թէ կրօնական, այլ բոլորովին բնական հաշխաներով արաբ ցեղերը մէկը միւսի ետեւեց տունց պատերազմի հնազանդվում էին այդ նոր մարդարէին : Դորանց մի զլխաւոր պատճառը այն էր, որ զօրել մարդարէն միանդամայն եւ զօրել պաշտպան էր ներկայանում ամեն իրան լնողունողներին, եւ շատերին ընծաներ եւ հարստութիւն էր տալիս : Եւ երկրորդ պատճառն այն էր, որ այս եւ այն ցեղից մի մի անձինք, որոնք ընդունել էին իսլամութիւնը, իսկոյն նորան յայտնում էին մահրամանօրէն իրանց ցեղակիցների կացութիւնը եւ մահնում նորանց տկար կողմերը մի ըստ միոջէ հաղորդելով այդ իրանց կրօնապետ զօրավարին :

Այս իննիրորդ տարում որոշեց Մուհամմէդը հարկերը, որ նուաճած ցեղերը պէտք էր վճարէին, եւ ամեն անդ էլ մարդիկ ուղարկեց հարկերը հաւաքելու :

Մէզինայում արաբների Խազրաց ցեղիցը Արու-Ամըր անունով մի նշանաւոր անձ կար, որ ընդունել էր քրիստոնէութիւնը եւ Հին եւ Նոր Կոստառանի վարդապետութիւնները լաւ գիտէր : Շատ մէզինացի արաբներ, որ Մուհամմէզին չէին հաւատում, այդ մարդու հետ էին համաձայն եւ գրա խօսքերին ու կեանքին էին հաւանած : Մի օր Մուհամմէզը դորան կանչեց եւ առաջարկեց, որ իսլամն ընդունէ, բայց նա պարզ եւ որոշ փաստերով մերժեց նորա առաջարկութիւնը : Արու-Ամըրը խմացաւ, որ իր կը անքը վտանգի մէջ է, փախաւ գնաց կոստանդնուպոլիս եւ այնաեղից նամակեր գրելով յորդորեց իրան համակարգիք արաբներին, որ մի

նկեղեցի շինեն, եւ սորտնք շինեցին . բայց Մուհամմէզը չը կարողանալով տանել մի այդպիսի բան, որ կը վեասէր իր կրօնքին, հրամայից որ այլ են եւ ոչնչացնեն այդ եկաղեցին, եւ այդպէս էլ արին :

Ոյս տարի Մուհամմէզն իր թէ երկրի մէջ կարգ ու կանոն եւ ապահովութիւն է մացնում, հրատարակեց պատերազմ ամեն ցեղերի եւ կրօնքների գէմ, որոնք իրան չէին մարդարէ, ուստի Ալիին յանձնեց Զրդ սուձաչում իրին մարդարէ, ուստի Ալիին յանձնեց Զրդ սուձի սկիզբը, որ Մէքքէում կարգայ ու խսաւորների առջեւ եւ չորս պատուէրն էլ հրատարակէ :

Ա. — Հաւատք չունեցողը զբանական չի գնայ .

Բ. — Մերկ մէկը թող թէաբէյի չութջը պտոյտ չ'անէ .

Գ. — Սորանից յետոյ ոչ մի բազմաստուած պտոյտ չ'անէ

Թէաբէյի չութը .

Դ. — Սաստօնոյ ու մարդարէին հետ գաշինք ունեցող անհաւատները ապահով են մինչեւ պայմանաժամը լրանալը . խակ գալինք չունեցողները կամ այնպիսիներ, որոնց պայմանաժամը անցել է, չորս ամիս էլ ժամանակ ունեն . խակ գալի այդ չորս ամսում իսլամը չ'ընդունեն, նորանց արիւնը պիտի հեղուի :

Միմիայն հրէաները եւ քրիստոնեաները աղատ են չընդունել իսլամը, բայց պէտք է զլխանարկ եւ ուրիշ հարկեր վճանեն եւ նուաստ հպատակներ լինեն մահմէզականութեան : Քեն կատարեց այս իրան հրամայուած պատուէրը Մէքքէի Ալին կատարեց այս իրան հրամայուած պատուէրը Միմա սարի վերայ ժողովուած բազմաթիւ ու խսաւորմատ Միմա սարի վերայ ժողովուած բազմաթիւ ու խսաւորմատ կարդաների առջեւ այդ հրամարտակը եւ Պորանի խօսքերը կարդաների առջեւ այդ հրամարտակը եւ Պորանի խօսքերը կարդաների առջեւ :

* * *

ԱԱՄՆԵՐՈՐԴԻ ՏԱՐԻ

Այս տարի ուղարկեց Մուհամմէզը Խալիդ իրն-Վէլիդին Ալիի գալիքին պէտք-Հարիսի դէմ, որ նորանց երեք անզամ իսլամի

կրօնքն առաջարկէ . եթէ ընդունեն , նորանց սովորեցնէ Ղուրանը եւ մահմէղական օրէնքը իսկ եթէ ոչ , պատերազմէ նորանց հետ : Նորանք ընդունեցին իսլամը :

Այս տարի եկան այս ու այն կողմից երեւելի արաբներ եւ ասացին Մուհամմէդին , թէ հաւատում են , որ նա Սատուծոյ մարգարէ է : Այս եկողներն ասանում էին արծաթ , ընծաներ եւ պաշտօններ ու ետ դառնում գոն եւ ուրախ իրանց տեղերը :

Ալիին էլ 300 ձիւոց զօրքերով ուղարկեց եմէնի երկիրը : Այսուեղ նա շատ աւար եւ գերիներ առաւ , թէեւ ժողովուրդը քրիստոնեաներից եւ հրէաներից էր բաղկացած , եւ համքից համուած ասկի էլ ուղարկեց մարգարէին , որը բաժանելիս միծ կուտ առաջ եկաւ եւ քիչ էր մնացել , որ մարդասպանութիւն տեղի ունենար :

Մուհամմէդն ուրիշ գեազաններ էլ ուղարկեց այլ եւ այլ կողմիր : Դորանցից մին զնաց գէպի հարաւ Նաճրանի երկիրը , որի ժողովուրդը բոլորն էլ քրիստոնեաց էին : Առանք չ'ուղեցին խամն ընդունել եւ 14 մարդիկ ուղարկեցին , որ այս մասին Մուհամմէդի հետ բանը մի կերպով հաշտութեամբ վերջացնեն : Վերջապէս պարաւորուեցին քրիստոնեաները , որ խրաքանչիւր տարին երկու հազար նոր հալուստ վճարեն , ամեն մին 40 դիրէմ արժողութեամբ : Բայց ումանք էլ աւելացնում են 30 ձի , 30 ուղար եւ 30 նիշակ : Այս քրիստոնեաց ցեղը , որոնց իշխանները Քինդի տահմիցն էին , մնացին իրանց կրօնքովը մինչեւ Օմարի ժամանակը : Սա գուրս արեց նորանց Արաբիացից :

(Այս իշխանական տոհմից մի բարձրաստիճան քրիստոնեայ անձն , անունը Արդուլ-Մէսին , 200 տարի հիմքէթից յետոյ Բաղդատում Ալ-Մէմուն խոլիֆայի ներկայութեանը մի երբարձրաստիճան գիտնական մահմէղականի հետ , թէ որն է ձմարիա՝ քրիստոնէութիւնը թէ իսլամը : Երկուսի ճառերն էլ իրանց մահրաբամն ապացոյցներով զանուեցին այս վերջի ժամանակներու եւ տպուեցին Լօնդոնում : Քրիստոնեայ արաբը

շատ զօրաւոր փաստեր է առաջ բերում իսլամի դէմ : Ահա մէկը : Նա ասում է , թէ մէկ օրէնք կամ բնական արդար հաւասարութիւնից , կամ աստուածային բնութիւնից կամ սատանայից կարող է լինել : Իրաւ Ղուրանումն ասուած է , սուրէ 5րդ 49 , «Եւ մենք նորանում պատուիրել ենք անձի տեղ անձ եւ աչքի տեղ աչք եւ քթի տեղ քիթ եւ ականջի տեղ անձ եւ ատամի տեղ ատամ , իսկ վէրքերի տեղ վրէժ : Տեղ ականջ եւ ատամի տեղ ատամ , ուղարկութիւն շինէ սորանից , դա նորա համար Բայց ով որ ողորմութիւն շինէ սորանից : Բայց իրողութիւնն այս է , ասում է քաւութիւն կը լինի» : Բայց իրողութիւնն այս է , ասում է Արդուլմէսինը , որ հրէաները վլր կ'առնեն այդ համարի ասաւութիւնն մասը , որ դա իբրեւ բնական արդար հաւասարութեան օրէնք յայտնուած է Մովսէսին «անձն ընդ անձին , ակն ընդ ական , ատամն ընդ ատաման , ձեռն ընդ ձեռին , ունն ընդ ոսին , խարան ընդ խարանի , վէր ընդ վիրի , հարուած ընդ հարուածոյ» , (Ելից իլ. 24—24) , եւ ոչ թէ հարուած ընդ հարուածոյ» : Իսկ ողորմելով նսրեւը եւ վրէժ չ'առնելլ՝ դա Մուհամմէդին : Իսկ ողորմելով նսրեւը եւ վրէժ աստուածային շնորհէլ կը վերցնեն քրիստոնեաներին՝ իբրեւ աստուածային չերնաց օրէնք , որ Յիսուսը պատուիրած է , թէ «սիրեցէք ձեր հարուածին մասին , օրհնեցէք ձեղ անիծողներին , բարի արէք թշնամիներին , օրհնեցէք ձեղ անիծողներին , եւ ազօթք արէք նորանց վերայ , որ ձեղ ձեղ աստողներին , եւ ազօթք արէք նորանց վերայ , որ ձեղ կը չարչարեն եւ կը հալածեն , որ որդիք վինիք ձեր Հօրը , կը չարչարեն է» : (Մատթ . Ե . 44—45) : Ուրիմն այդ երկու որ իրկնքումն է : Բայց ի՞նչ օրէնք է Մուհամմարքն էլ Մուհամմէդինը չէ : Բայց ի՞նչ օրէնք է Մուհամմարքնը կը բերել , հարցնում է Արդուլմէսինը , ու վկայութիւններ է մէդը բերել , հարցնում է Արդուլմէսինը , ու վկայութիւններ է մէդը կարուել , ծառերը կարուել , սուները քանդել , աւարտերն այրել , ծառերը կարուել , սուները պահել , կնիկները եւ առնել , գերիները պահել եւ ալլն , եւ այն , եւ ասում թէ «ահա սա աղջիկները պահել եւ ալլն , եւ այն , եւ ասում թէ «ահա սա սատանայի բնութիւն եւ սատանայի օրէնք է» :

Այս տարի մի նշանաւոր բան չէ պատահել , որովհետեւ Մուհամմէդը առոյգութիւնը կորցրել թառամել էր : Պատմիչ Մուհամմէդը առոյգութիւնը կորցրել թառամել էր : Պատմիչ Մուհամմէդը առոյգութիւնը համար նորա վերջին ուխտագնուցուներն այս տարուայ համար նկարագրում , որ կոչում են հէճճէթ-ոււլ-վիրաթիւնն են նկարագրում , որ կոչում են հէճճէթ-ոււլ-վիրաթիւնն են նկարագրում : Յայտնի է , այրինքն «միաս բարովի ուխտագնացութիւն» :

որ ամեն մի մահմէղական, որ կարողութիւն ունի, պարական է իր կեանքում առ նուազն մէկ անգամ Մէքքէում եղող Քէարէն այցելել: Բայց որովհետեւ մահմէղականութիւնը մի այնպիսի կրօնք է, որ իր հաւասացեալներին՝ մարդ թէ կնիկ, ազատ թէ ծառայ, իշխան թէ հպատակ, տան մէջ թէ ճանապարհորդելիս, միով բանիւ ամեն հանգամանքի մէջ ամեն մարդու համար վարուելու կարդ ու կանոններ է դնում, այնպէս, որ ոչ մի մահմէղական աղատ չէ իր ուզած կերպով ուտելու, խմելու, հագնուելու, բարեւելու, աղօթելու եւ այլն, գորա համար պէտք է, որ մահմէղականութիւնը մանրամասն կանոնագրէ, թէ ինչպէս պէտք է ուխտի գնալ Մէքքէ: Ահա Մուհամմէդի այդ վերջի ուխտագնացութեան պատմութիւնը լցրել են նորա կենսագրադներով շատ նոն ամեն համինիների համար, որ ուխտի են գնում Մէքքէ: Մահմէղական պատմաբանները, որոնք ի հարկէ ոչ իրանք են ներկայ եղել իրանց զրած բաներին եւ ոչ էլ ներկայ եղողագրել, այլ երկու հարիւր տարի յետոյ են շարահիւել, ասում ուխտի, ինչպէս լուացուեց, ի՞նչ հագուստ հագաւ, ի՞նչ իջևան առաւ, ճանապարհին ո՞ր տեղերում ցերեկուայ արեդ կամ գիշերները մնաց, ի՞նչպէս էին մազերը, քանի՞ անգամ էր ժունը դնում, ի՞նչով էր կերակրվում, հետը տարած կնիկներին ի՞նչեր էին պատահում եւ նա նուզնացող 120,000 մարդկանց ի՞նչ կանոններ էր տալիս, կամ ըրին ի՞նչ էր պատուիրում անել, ո՞ր ճանապարհով գնաց, օր ի՞նչ արեց, քանի՞ անգամ Քէարէի շուրջը պտոյտ տուեց, եւ ի՞նչեր ի՞նչեր արեց Արաքաթ սարի վերայ, Մարվայի

վերայ, Մուզզալիֆայում, Զուլ-Հուլէյփում, եւ այլն եւ այլն: Հիմայ հարցնենք, թէ այս բոլորը ի՞նչ նշանակութիւն ունի եւ Մուհամմէդն ի՞նչու համար է անում այս բաները: Այս ծէսերը Աստուածօծ հրամայեց իրան, թէ ի՞նքը հնարեց, կամ թէ արաբ կոապաշտնէրն արդէն ունէին եւ Մուհամմէդը միայն նորանց համակերպուեց: Սորա պատասխանը հետեւեալն է: Մուհամմէդը ծնուած էր կոապաշտ եւ մեծացած էր կոապաշտ, բայց ի՞նչպէս իրան ժամանակակից արաբներից շատերը սկսել էին թողուլ կոապաշտութիւնը եւ ճշմարիտ կրօնքը գտնել, ի՞նքն էլ այդ ուղղութիւնը ստացաւ: Առաջ սկսեց ընդհանուր կրօն քարոզել արաբական կոապաշտուական ականա ական հետ խառն, յետոյ հաւանեց քրիստոնէութեան եւ հրէութեան, երուսաղէմը շինեց ազօթարան, յետոյ Մէքքէի Քէարէն: Երբեմն այս կրօնքին էր հետեւում, երբեմն այն, մասսամբ շիմանալու պատճառաւ թէ որն է ճշմարիտը, մասսամբ էլ կամ հրէաներին կամ քրիստոնեաներին իրան քաշելու համար: Բայց որովհետեւ Արաբիոյ բնակիչները մեծաւ մասամբ արաբներն էին, աշխատում էր, որ նորանց շահէր, եւ զորա համար էլ հետեւեց նորանց կոապաշտական սովորութիւններին եւ ծէսերին: Կոապաշտ արաբները Քէարէի մէջ ունէին 360 կուռքեր կամ պատկերներ. Մուհամմէդը ճշմարիտ է վար առաւ այդ կուռքերը, բայց արաբներին բոլորովին չը վիրաւորելու համար թողուց կոասունը, թողուց նորանց մի կուռքը (Փէթիշը) այն Սեւ քարը, թողուց եւ ուխտագնացութեան ծէսերը եւ ի՞նքը հանդիսաւոր կերպով կատարեց նորանց: Սուրէ Զրդ:

153. «Իրաւի Սափան եւ Մարգան Աստուծոյ ծէսերիցն են: Ուրեմն ով որ տաճարին ուխտագնացութիւն (հաճճ) է անում կամ այցելում, նորա համար վնաս չը կայ, որ նորանց շուրջը պտոյտ անէ»:

192. «Եւ կատարեցէք հաճճը եւ ուխտագնացութիւնը Աստուծոյ համար: Իսկ եթէ պաշարուէք, գոնէ մի թեթեւ ընծայ բերէք: Եւ ձեր զլախները մի ածիլէք, մինչեւ որ ընծայ իրէք: Եւ ամբ ամանի . . . .

193. Հաճճը յայտնի ամիսներում է։ Ով որ դորանցում հաճճի ուխտին պարտաւորուի, պէտք է ոչ կանանց հետ պղծութիւն գործէ եւ ոչ անիրաւութիւն եւ ոչ կոփւ անէ հաճճի ժամանակ . . . :

194. Եւ երբոր Արաֆաթից վազելով գաք, յիշեցէք Աստուծոյն Հարամի (Մէքքէի մզկիթի) մօտերը . . .

195. Յետոյ վազեցէք, ուր որ մարդիկը վազում են . . .

196. Եւ երբոր ծէսերը վնրջացնէք, յիշեցէք Աստուծոյն . . .»

Այսօր Մուհամմէդի հետեւողները կատարում են հաճճը Ղուրանի այս հրամանովը արար կռապաշտների կատարածին պէս։ «Լաբբէ՛յք, լաբբէ՛յք» ասելով գալիս են Մէքքէ, մզկիթին մօտ լուացվում, գնում Սեւ քարը համբուրում, յետոյ եօթն անգամ Քէարէի շուրջով պտոյտ տալիս, առաջի երեք անգամը վազելով իսկ միւս չորս անգամը կամաց գնալով. ամեն մի պտոյտի ժամանակ պէտք է ուխտաւորը եէմէնի անկիւնին գիշչի եւ Սեւ քարը համբուրէ. յետոյ գալիս է «Արահամի վայր» կոչուած տեղը եւ երկու անդամ երկրպագութիւն անում եւ ետ գառնում ու Սեւ քարը համբուրում։ Այդ տեղից գնում է Սաֆա թումբի գլուխը եւ այնաեղից վազելով գնում Մարվա սարի զագաթը, ամեն անգամ Ղուրանից դորանց վերաբերեալ համարներն ասելով։ Եօթն անգամ պէտք է հաճին Սաֆա սարիցը վազելով Մարվա սարի զագաթը գնայ եւ վերջապէս կրկին Սեւ քարը համբուրէ։ Սա տեւում է վեց օր։ Վերջին գիշերը մնում է Մէքքէում։ Այս սարերի վերայ առաջ կային կուռքեր, որ Մուհամմէդը հեռացրեց, բայց ծէսերը պահեց։

Եօթներորդ օրը գնում է ուխտաւորը մզկիթը խրատ ու քարող լսում (խութբէ)։ ութերորդ օրը, որ Թէքքիէ է կոչվում, գնում է Մինա հովիտը եւ կատարում այդ տեղի ծէսերը։ Միւս օրը վեր է գնում Արաֆաթ սարի գլուխը, այնտեղ համազ կատարում եւ կրկին «խութբէ» լսում, ետ գառնում Մուզգալիթէ կոչուած տեղը եւ երեկոյեան նամազը անում։ Հետեւեալ օրը, որ տաներորդն է եւ կոչվում է «եավմուն նահր» այսինքն զոհի օր, որ տօնում են մահմէ-

դականները իբրեւ իդ-ուլ-Ազհա կամ թուրքերէն «զուրբան բէյրամի» — այդ օրը առաւօտը կանուխն նամազը Մուզգէլիթէյում կատարելուց յետոյ խումբով գնում են Մինայում տնկուած երեք սիւնի մօտը, որոնցից առաջինի անունը «շէյթան-ուլ-քէբիր» այսինքն «մեծ սատանայ» է։ Ուխտաւորը ամեն մի սիւնի դէմ եօթը քար է չպրատում ասելով «Ամենակարող Աստուծոյ անունովն անում եմ ես այս բանը սատանալին աւատելով եւ ամաչացնելով»։ Յետոյ ետ է դառնում Մինա եւ դանակը «Մէծ է Աստուծած։ ով Աստուծած ընդունիր այս զոհը», ասելով խրում է իր զոհի կոկորդի մէջը, որ լինում է կամ ոչխար, կամ այծ, կամ կոլ, կամ ուզտ։ Այսպէս մարդը գառնում է հաճի։ Հիմայ հանում է նա իր վերայից ուխտաւորների «իհրամ» կոչուած զգեստը եւ հագնում իր սովորական հագուստը, ածիլում է գլուխը եւ եղունկները կտրում։ Երեք օր էլ, որին «այլիամութ թաշրիֆ» այսինքն «չորացնելու օրեր» են ասում, պէտք է մնայ Մէքքէում։ եւ մէկ անգամ էլ Քէարէի շուրջը պտոյտ անհելուց եւ Մինայի սիւներին գէմ կրկին եօթը քար չպրատուց յետոյ խմում է զէմ-զէմ հորի ջրից եւ ուխտագնացութիւնը վերջացնում։

Սորանցից յետոյ շատ հաճիներ էլ գնում են Մէզինա Մուհամմէդի գերեզմանն այցելելու։ Բայց Արաբիայում մի ցեղ կայ անունը Վահարի, որ մաքուր մահմէզգական կրօնին ունեն։ Սորանք ասում են, թէ Մուհամմէդի գերեզմանին ուխտի գնալը կուապաշտութիւն է, որովհեաեւ Մուհամմէդը մարդ էր, եւ մարդ պաշտելը կուապաշտութիւն է։ Սակայն շատ տարօրինակ բան է սորանց հաւատքն էլ. որ մարդու գերեզմանին կրօնական յարգանք տալը կուապաշտութիւն են համարում, իսկ Սեւ քարը պաշտելը՝ ծմբարիտ կրօնիք։

Մահմէզգական երեւելի վարդապետները ասում են իրանց հեղինակաւոր գրքերում, թէ Մուհամմէդն էլ այսպէս է կատարել իր վերջի «մնաս բարովի» հաճճը, որը մենք հարկաւ համառօտելով յիշեցինք այստեղ։

Մի խորհող մահմէզգականի համար այդ Սեւ քարը պաշտելը, Քէարէի գարտակ մատուռի շուրջը քանի քանի անգամ պտոյտ

տալը, մի սարից գէպի միւսը վազելը, քարեր չպատելը մի միծ գայթակղութիւն պէտք է լինի: Այդ բոլորը ոչինչ նշառնակութիւն չ'ունեն մարդուս կրօնական մտածողութեան համար: Միայն այսպէս յայտնի է, որ գորանք կռապաշտական ծէսէր էին: Սափա եւ Մարգա սարերի գլխին դրուած էին իսափ եւ նայիլէ կուռքերը, եւ արաբները այն կերպով պաշտում էին նորանց ինչպէս Մուհամմէդն օրինակց, եւ ինչպէս էլ հիմա մահմէդականներն են կրկնում առանց իմանալու, թէ ինչ է զորանց նշանակութիւնը, օգուտը եւ նպատակը: Մուհամմէդն այդ ծէսերն ընդունեց կռապաշտ արաբներին համելի լինելու համար, կամ իրան մէջը գեռ կենդանի էին հին կռապաշտական զգացումները, որ ինքն ունեցել էր: Ասում են պատմիչները, թէ մարգարէի մահուանից յետոյ մի անգամ Օմարը ուխտի էր եկել մեծ բաղմութեան հետ եւ Քէտրէի չուրջը պատոյտ անելիս Սեւ քարին դիմելով ասաց, «ո՛վ քար, դու ոչ կարող ես ինձ մի օգուտ տալ եւ ոչ էլ մի վեաս հասցնել. ես քեզ չէի համբուրի, եթէ տեսած չը լինէի», որ Մուհամմէդը քեզ համբուրում էր»: Մահմէդական բոլոր ծէսերն այսպէս են:

Հիճրէթի այս տասներորդ տարում մեռաւ մահուել Իրակմը Մուհամմէդի քրիստոնեայ ստրկուհի զբթեցի Մարիամի որդին:

* * *

ՏԱՄՆԵՒՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս տարի շատ բան չէ պատահել: Եէմէնի երկրումը մի պատամբութիւն տեղի ունեցաւ, մի քանի մարգարէներ գլուխ բարձրացրին, Մուհամմէդը մի հրոսակախումբ ուզեց ուղարկել վրէժխնդրութեան համար, բայց նորանք հազիւմկել էին գնալ, ինքը մեռաւ:

Հազիւ էր Մուհամմէդը իր ուխտիցը ետ դարձել եկել Մէտինա, լուր բերին իրան, թէ եէմէնի կռապարիչ Բէդ-

զամը, որին ինքն էր նշանակել, մեռել է: Որովհեաեւ Մուհամմէդի մօտը շատերը կային, որ իրան հաւատացել էին եւ պաշտօն էին սպասում, նա գորանցից Մօազին Եէմէնի կառավարչապետ նշանակեց, եւ տեղացի իշխաններին էլ պաշտօնից հեռացնելով նորանց տեղերը իր մարդկանցը տուեց, թէեւ այն իշխաններն խալամութիւնն ընդունելիս Մուհամմէդից խոստում էին առել, որ իրանք պիտի շարունակին իրանց պաշտօնները: Այս կարգադրութիւնը Եէմէնում մի իրանց պաշտօնները: Բոլոր երկրացի իշխաններն իրանց ժողովութիւն ծնեց: Բոլոր երկրացի իշխաններն իրանց ժողովութեան միասին ապատամբուցին մարգարէի դէմ: Եւ դովուրդներովը միասին ապատամբուցին մահից առաջ էր: Այդ ապստամբ ցեղերին ու իշխաններն իրանց գլուխ ընտրեցին Ավլաղ Իրնիքաբ անանցիին, որ մի խելացի, քաջ եւ մարգարէկական ոճով բարոյախոսող մարդ էր: Սա զօրքեր ժողովից ու աստուած յաղթելով հին կարգերը վերահաստատեց: Պատմիչներն ասում են, թէ սորա ընթացքը մեծ հրդեհի արագութեամբ ասում են, թէ սորա ընթացքը մեծ հրդեհի արագութեամբ առաջ էր գնում: Վերջապէս հասաւ Սանա քաղաքին, ուր առաջ էր գնում: Վերջապէս հասաւ Սանա գիմազրելու փորձն արեց, Բէդզամի որդին՝ Շահը նորան գիմազրելու փորձն արեց, բայց հինգ օր պաշտուելուց յետոյ պատերազմունի ապանուեց: Ավլաղը արեւելիան յաղթաւոր զօրագլուխների պէս, որ իրանց յաղթած թշնամոյն կամ այրի կինը կամ աղջիկն իրանց համար կնիկ են աւնում, առաւ ապանուած Շահրի իրանց համար կնիկ ապանուած ատում էր իր նոր մարդին: Սա ամենախիստ ատելութեամբ ատում էր իր նոր մարդին: Օրի կորստեանը պատճառը եղաւ է: Ավլաղի յաղթած գում էին Ավլաղը մինի իրանց մարգարէն եւ իշխանը, կային զում էին Ավլաղը մինի իրանց մարգարէն եւ իշխանը էին ընդունել: Երբոր եւ այնպիսիներ, որ Մուհամմէդին էին ընդունել: Արաբ Ավլաղը առաջիններին հաւանելով Արաբիոյ ամբողջ հարաւային կէսը իրան սեփականութիւն հրատարակեց, միւս կուսակցութիւնը թշնամացաւ իրան: Մուհամմէդին էլ գաղանի մականիչներ եւ սպանիչներ էր ուղարկել Ավլաղին ոչնչացնելու համար: Սորանք միացան այն հակառակ կուսակցութեան լու համար: Եաւ Շահրի կինը յայանել էր նորանց, թէ առնը ո՞ր հետ, եւ Շահրի կինը յայանել էր նորանց, թէ առնը ո՞ր

Էլ արեցին։ Նորա սպանման լուրը խսկոյն ուղարկեցին Մուշամմէդին, բայց սա արդէն իր հակամարգարէի սպանմանից յետոյ հէնց միւս օրը մեռել էր։

Որովհետեւ Արաբիայում արդէն տարածուած էր կրօնական յուղում եւ նոր մարգարէի ծարաւ կար ամեն տեղ, եւ մասնաւանդ, որ Մուհամմէդին իբրեւ մարգարէ շատ իշխանութիւն, պատիւ եւ հարածութիւն էր ձեռք բերել, ուրիշներ էլ կալին, որ այդ փորձն արեցին։ Մէջինայից դէպի արեւելիան կողմը Ասադ ցեղից մի մարգարէ բարձրացաւ անունը Թօլէյնէ։ Սա Մուհամմէդի մահուանից յետոյ բաւական ազգեցութիւն ստացաւ, բայց Աբու-Բէքրի իշխանութեան ժամանակ յաղթուեց եւ ընդունեց իսլամը։

Թօվզէթ-ուլ-Ահրաբ զիրքն ասում է, թէ այս ժամանակ-ներս Զուլ-Քուլա՛ անունով մի իշխան իրան նոյնիսկ Աստուած հրատարակեց եւ շատ հետեւողն' ր գտաւ, որ իրան երկրագութիւն էին անում՝ ինչպէս Աստուածոյ։ Սա էլ, որ տեսաւ թէ իսլամութիւնն է առաջ գնում, 16,000 սարուկ-ներով եկաւ Օմարի խալիֆէ եղած ժամանակ նորա մօս, եւ միւսի՞ եղաւ իր ստրուկներովը միասին։

Ամենից նշանաւոր հակամարգարէն Միւսէլէմէ իրն-Աէլամէ Հէնֆիացին էր, որ Մուհամմէդից աւելի խելքի տէր, աւ մեղմ, աւելի ճարտասան եւ աւելի գործունեայ էր։ Թէեւ մահմէդական պատմիչներն այս մարգու դէմ շատ անձունի բաներ են գրում, օրինակի համար, թէ ո՛ր երեխայի գլխին որ քսում էր իր ձեռն, նա խսկոյն գունդ էր զանում, կամ մինչդեռ Մուհամմէդ մի հորից ջուր առնելով բերանը ողողում եւ կրկին նորին մէջն էր թափում բերանիցը, եւ այն ջրհորն խսկոյն լցնվում էր ջրով, Միւսէլէմէն այսպէս անեւմն ջրհորը ցածաքում էր, և այլն, բայց եւ այնպէս ոս իր բնաւորութեամբ եւ խելքով ու լեզուով հարիւր հազարի չափ հետեւողներ էր գտել, եւ ամուսնացել էր Աէնձան անունով մի կնկայ հետ, որը նոյնպէս հոչակուած ու պաշտուած էր իբրեւ մարգարէուհի։ Միւսէլէմէն իբրեւ խելքը մարդ ու զում էր մարգարէութիւնը միացնել եւ Արաբիոյ ցեղերի

կրօնքը մէկ շինել։ Այս խելացի քաղաքագէտ մարզը ընդունել էր Մուհամմէդի մարգարէութիւնը, եւ որովհետեւ նա ծերացել ու մահուան մօտեցել էր, ոս նորան նամակ գրեց ու առաջարկեց, որ Մուհամմէդը մարգարէութիւնը իրան կտակէ, եւ որ ինքը լինի նորա մահուանից յետոյ նորա յաջորդը եւ փոխանորդը։ Սակայն տկարացած ուժասպառ Մուհամմէդը չէր կարող մի այդպիսի առաջարկութիւն ընդունել, որովհետեւ ինքը արդէն շրջապատուած էր մի խումբ աղջականներով եւ մերձաւորներով, որոնք իրան օգնել էին այդ փառքին հասնելու եւ հիմայ սպասում էին նորա մահուանը, որ նորա փոխանորդը զանան, —իր աներները՝ Աբու-Բէքրը, Օմարը եւ Աբու-Սօֆիանը, երկու փեսաները՝ Օսմանը եւ Ալին եւ ուրիշ շատ քաջեր եւ զօրավարներ՝ ինչպէս էին Խալիֆը, Սա՛դ իրն-Աքի-Վագգասը, Թալհէն, Զուրէյը, Մուալիյէն, եւ այլն։ Սորանը արդէն Մուհամմէդից յետոյ միմեւանց ջարդեցին ու մորթեցին եւ շատ արիւն թափեցին յաջորդութեան պատճառով, ապա ի՞նչպէս կը համաձայնուէին որ Միւսէլէմէի պէս մի օտարը խալիֆութիւնն ստանար։ Դորա համար Մուհամմէդը մի խիստ մերժողական պատասխան գրեց, որի մէջ Միւսէլէմէին «քէզզար» ստախօս անուանեց։ Պատմում են, թէ Մուհամմէդի մահուանից յետոյ Աբու-Բէքրը զօրք ու զարկեց այդ հակամարգարէի դէմ եւ սպանեցին։ Նորա ստացուածների ոճը Ղուրանի ոճին շատ նման եւ նոյնիսկ նորանից էլ բարձր է։ Երբոր Աբու-Բէքրին ասացին Միւսէլէմէի մի սուրէն, շատ զարմացաւ։ Նորա սուրէներից երկու հատ գտնվում են Թօվզէթ-ուլ-Ահրաբ գըրգումը։

Մարգարէների մասին այս վերջին պատմութիւնից պարզ երեւում է, որ արաբները շատ ծարաւ էին մարգարէ ունինալու, մահաւանդ երբ նա ազատ ասպարէզ էր տալիս իր հետեւողներին, որ ուրիշների ստացուածքով հարստանան եւ առատ առատ վայելեն աշխարհքս եւ դրախտումն էլ կատարեն իրանց կիրքերն անսամբնօրէն։ Եւ որովհետեւ արաբ մարգարէները իրրեւ ապացոյց իրանց կոչմանը գործ էին

գնում զէնք ու զօրք, հարկաւ նա՛ պէտք էր իրեւ Աստուծոյ ձշարիտ մարդարէն հանդիսանար, որը ուժով յաղթեց միւնիերին: Մուհամմէդի մարդարէ լինելը սորանից էր յայտնվում արարներին:

Հիմայ պատմենք նորա վախճանը:

Մուհամմէդը բաւական վշտացած էր իրան չըջապատող անձինքներից, որոնք ամենն էլ թէ՛ շատ թէ՛ քիչ վարակուել էին շահամոլութեամբ, փառասիրութեամբ եւ իշխանակալութեամբ: Նա գանգատում է իր միւսլիմներիցը, որ իրան, կրօնքը եւ աղօթքը արհամարհում էին: Սուրէ նշրդ:

9. «Ով հաւատացեալներ, երբոր ժողովքի (ու րբաթ) օրը նամողի էք կանչվում, շտապեցէք Աստուծոյն յիշելու, եւ թողոցէք առեւտուրը. սա աւելի օգտակար է ձեզ համար, եթէ հասկանաք:

10. «Եւ երբոր նամազը վերջանում է, այն ժամանակ ցրվուեցէք երկրի վերայ եւ խնդրեցէք Աստուծոյ չնորհքը եւ յիշեցէք Աստուծոյն շատ անգամ, որպէս զի երջանիկ լինէք»:

Բայց Մուհամմէդի այն ժամանակուայ հետեւողների թեթեւամտութիւնը, աշխարհասիրութիւնը եւ կրօնական զգացումներից բոլորովին զուրկ լինելը գորանից է յայտնի, որ նորանք մի որ եւ է շահը կամ գուարծալիքը կրօնքիցը եւ նոյնիսկ Մուհամմէդիցը վեր էին դասում, ինչպէս որ ասում է հետեւեալ համարը.

11. «Սակայն երբոր նորանք մի շահ են տեսնում կամ մի զուարծալիք, վաղում են նորա մօտը եւ քեզ (ով Մուհամմէդ) թողնում»: Ասիր, «ինչ որ կայ Աստուծոյ մօտը, առելի օգտակար է քան թէ զուարծալիքը եւ քան թէ շահը»:

Հարկաւ իրաւունք չունէր Մուհամմէդը գանգատելու. ամենքն էլ իրանից էին սովորել: «Ոչ է աշակերտ առաւել քան զվարդապետ իւր», (Մատթ. Փ. 24): Բայց եւ այնպէս, նա մի օր հրամայեց, որ պատերազմի համար զօրք պատրաստուի: Միւս օրը կանչեց էսամէ իրն-Զէյդ մի աննշան անձը իր մօտը եւ ասաց, «Իս քեզ զօրապիտ եմ կարգել: Գնա

իրնայի երկիրը, ուր որ քո հայրը սպահուել է, յարձակում արա այնտեղի անհաւատաների վերայ եւ կրակ տուր նորանց ստացուածքներն ու երկիրը»: Էսամէն դրօշակն առաւ յանձնեց բուրէյդէ անունով մէկին եւ զօրքովը միասին գնաց բանակ տուեց ձարք կոչուած տեղը: Բայց հազիւ անցել էին երկու օր, Մուհամմէդը հիանդացաւ: Այդ միջոցին մնձ երկու օր, Մուհամմէդը հիանդացաւ: Այդ միջոցին մնձ երկու թիւն ընկաւ միւսլիմ միւսամէնների մէջ: Աբու-Բէքրը, Օմարը, Օսմանը, Սա՛դ իրն-Արի-Վաղգասը, Աբու-Բէքրը, Օմարը, Օսմանը, Սա՛դ իրն-Արի-Վաղգասը, Աբու-Բէքրը և ասում էին «մե՞նք պէտք է այս ծառային հնագանդէին, եւ ասում էին «մե՞նք պէտք է այս ծառային հնագանդէինք: Երբէ՛ք»: Այս լուրը հասաւ Մուհամմէդի ազանդուինքնը: Երբէ՛ք կամնջին, եւ նա խիստ բարկացած ջերմով ու գլխացաւով հիւանդին, եւ աստիկ յանդիմանութիւն կարգաց իր անհնազանդ հեմի սաստիկ յանդիմանութիւն կարգաց իր անհնազանդ հեմի սաստիկ յանդիմանութիւն: Սորանք կամայ ակամայ գնացին զօրքի մէջը: տեւողներին: Կամամէն գնաց իրնայի երկիրը նուածեց, Բայց իսկոյն լուր տարածուեց, թէ մարդարէի հիւանդութիւնը շատ սաստկացել է, եւ էսամէն ու միւս մնձամիծնենք եւ դարձան եկան քաղաքը եւ սպասեցին մինչեւ մարթիւ թիւնը կամնջին կամնջին նորա մահուանից յիշոյ գարէի մեռնելը: Այդ արշաւանքը նորա մահուանից յիշոյ տեղի ունեցաւ: Էսամէն գնաց իրնայի երկիրը նուածեց, շատ մարդիկ կոտորեց, ծառեր, այդիներ եւ արտեր ոչընշացրեց, նորանց աները քանդեց ու այրեց եւ իր հօրն սպաչացրեց, նորանց աները քանդեց ու այրեց եւ իր հօրն սպաչացրեց: Մէնողին էլ սպանելուց յիշոյ շատ աւարով ետ դարձաւ. Մէնողին:

Ասում են, թէ Մուհամմէդն այդ օրերը, որ իրան տկար էր զգոււ, կրկին եւ կրկին հասաչում էր. «ով փառաւորեալ Աստուծ, ների՛ր իմ մեղքերս, զի գու ներող ու ողորմած ես»: Իր բարիկամներն հարցնում էին, թէ «ի՞նչու ես այդչափ հասաչում»: Նա էլ լալով պասասխանում էր, «ո՛հ, մահուան սոսկումը, գերեզմանի անձկութիւնը եւ խսւա՛րը եւ միւս սարսափնե՛րը»: Նա իր մօտալուս մահը զգալով շարունակ լաց էր լինում: Մի անգամ մէկը հարցրեց նորան, թէ «զու որ մեռնես, ով պէտք է քո մարմնի վե-

րայ նամաղը կատարէ»։ Ասաց, «ինձ վերայ առաջին նամազը կատարողն Աստուած է լինելու, յետոյ Գաբրիէլը, յետոյ միւս հրեշտակները եւ վերջը գուք խումբ խումբ»։

Պատմիչները գրում են, թէ մէկ գիշեր Մուհամմէդը գնաց Թօոփի պատերազմում սպանուածների համար աղօթք արեց, որ Աստուած ներէ նորանց յանցանքները եւ խօսքը վերջացրեց այսպէս, «Երանի՛ ձեզ, գուք արգէն ազատուել էք այն զարհուրմէլի կոտորածներիցը, որ լինելու են իմ հետեւողների միջեւ»։ Ասում են, թէ այդ տեղից ետ դարձած ժամանակը գլուխը սաստիկ ցաւում էր, եւ որովհետեւ այդ օրուայ կարգը նորա Մէջմունէ կնոջն էր, դնաց նորա սենեակը, բայց այնաեղից շուտով եկաւ Այշէի սենեակը։ Այշէն էլ, որ զլիսի ցաւ էր զգում, (կամ այդպէս էր իրան ձեւացնում), ասաց, «վա՛յ գլուխո»։ Մարգարէն ասաց, «Ի՞նչ վխաս կայ, եթէ զու ինձանից առաջ մեռնես. ես քեզ լաւ կը պատահեմ, կը զարգարեմ եւ քեզ վերայ նամազ կ'անեմ»։ Այշէն էլ, որ նախանձու էր, պատասխանեց, «այս՝ գիտեմ, որ զու իմ մահս ուղում ես. ես կարծում եմ, որ զու ինձ թաղած օրդէ հէնց իմ սենեակս մի կնիկ կը բերես եւ հարս ու փեսայ կը դառնաք»։ (Այշէն, որ Մուհամմէդի կնիկների ամենից փոքրն էր, ամենիցը շատ էր նորան արհամարհում. մի օր անարգելով ասաց նորա երեսին, «Է՛հ, զու էլ կարծում ես թէ մարգարէ ես»։ Եւ մի ուրիշ անգամ էլ, երբոր մի կնիկ իր մարմինը Մուհամմէդին ընծայեց, Այշէն ասաց, «այդ կինը չէ ամաչում, որ իր անձը քեզ է ընծայում»։ Մուհամմէդը իսկոյն բերեց սա պատգամը Աստուծուց. սուրէ 33րդ։

51. «Դու կարող ես քեզ մօս առնել քո դուրս արած կնիկներիցդ որին, որ փափակում ես. եւ»

49. «Մենք (Աստուած) օրինաւոր ենք համարում քեզ համար . . . նաեւ ամեն հաւասարեալ կին, որ իր անձը մարգարէին կ'ընծայէ»։

Այշէն էլ պատասխանեց, «ես մի բան չեմ տեսնում բացի նորանից որ Ալլահը շոապում է քո ցանկութիւնդ կատարելու»։

Մուհամմէդի կնիկներն իմացան, որ նա հիւանդ է Այշէի սենեակումը, եւ ամենն էլ այդտեղ ժողովուեցին։ Նա ուզում էր, որ այդ իր շատ սիրած կնկայ մօտը մնայ եւ ամեն օր սորա սենեակը չը գնայ։ Դորա համար մի քանի անգամ իրար ետեւից հարցըրեց, «Էգուց ես ձեզանից որի՞ սենեակումը պէտք է լինեմ» եւ «զորանից յետոյ որի՞ մօտ» եւ «յետոյ որի՞ մօտ»։ Այս հարցումներից իմացան կնիկները, որ նա ուզում է Այշէի մօտ մնալ, վասնորոյ ամենն էլ հաճութիւն առեցին, որ նորա մօտը մնայ, եւ շարունակ գալիս այցելում էին։

Այշէն ասում է, թէ նա անկողնի մէջ շատ անհանգիստ էր լինում եւ միշտ այս ու այն կողմը դառնում։ Մի անգամ ասացի, «ով Աստուծոյ մարգարէ, եթէ մնանից մէկը քեզ պէս անհանգիստ լինէր, դու անշուշտ կը բարկանայիր»։ «Օ Այշէ, ասաց Մուհամմէդը, հաւատացեալների տանջանքը միշտ շատ է լինում։ Աստուած ամեն մի չարչարանքով մի մեղք է ներում, թող այդ չարչարանքը միայն մէկ փուշ էլ եղած լինի որ մարգուս ունն է մտնում»։

Երբոր Մուհամմէդի հիւանդութիւնը սաստկացաւ եւ մահը մօտ էր երեւում, նորա ազգականների եւ մերձաւորների մէջ մինչեւ այժմ սրտերում ծածուկ մնացած խորհուրդը, թէ ով պէտք է նորա իշխանութիւնը ժառանգէ, կոչտ կերպով դուրս եկաւ։ Ամենից առաջ երեք անձինք էին, որ աչքները տնկել էին յաջորդութեան աթոռին վերայ նորա երկու աներները՝ Օմարը եւ Սթու-Բէքը եւ փեսան Ալին։ Սորանցից խելքով, հաստատուն կամքով եւ իշխանական տաղանդով օժտուածն էր Օմարը, բայց նորա խստութեան եւ իշխող քնաւորութեան պատճառով ոչ Մուհամմէդն էր նորան սիրում, ոչ մահմէդականները։ Ալին երիտասարդ էր, իսկ Մուհամմէդին շատ հաճելի եւ սիրելի եղած էր Այշէի հայրը՝ Սթու-Բէքը։ Մահնաւանդ այս երկուսն էին, որ մրցում էին մարգարէին յաջորդը գառնալու։ Մի օր, երբ Մուհամմէդը չը կարողացաւ մզկիթը գնալ ու նամազին առաջնորդել, հրամայեց Աբգուլահ իրն-Զէմէին, որ ժողովուրդը նամազն անէ։ Սա Օմա-

բի կողմանակիցն լինելով ասաց նորան , որ Մուհամմէդի տեղն անցնէ ու նամազին առաջնորդէ : Երբոր Օմարը բարձր ձայնով նախաղն ասում էր իրրեւ իմամ , Մուհամմէդը անկողնումը լսեց նորա ձայնը , բարկացած վերկացաւ , պատուհանը բացեց ու կանչեց մզկիթի մէջը , «Ալլահն ու հաւատացեալները արգիլում են . ո՛չ , ո՛չ . Արու-Բէքը պէտք է առաջնորդէ» :

Իբն-Աբբասը , որ Մուհամմէդի հօրեղմօր որդին էր և նորաշատ սիրելին , ասում է , որ նա իր հիւանդութեան ժամանակը մի հինգշաբաթ օր , երբոր բոլոր ազգականները եւ մեծամիջները ժողովուած էին , հրամայեց թէ «մի թիակ եւ թանաք բերէք , որ նորա վերայ մի բան գրեմ , որ դուք ինձանից յետոյ մոլորութեան մէջ չ'ընկնէք» : Ոմանք կարծում են , թէ Մուհամմէդն ուզում էր խոստովանել , որ ինքը սուս մարգարէ է եւ մինչեւ հիմայ մարդկանց խարելէ . իսկ ոմանք էլ կարծում են , թէ նա ուզում էր որոշել , թէ ովքեր եւ ինչ կարգով պէտք է լինեն նորա յաջորդները : Ինչ եւ իցէ , ներկայ եղողների մէջ մեծ վէճ ու կոփւ ծագեց : Մի քանիսն ասում էին , «մի խանգարէք . թող տուէք մարգարէն գրէ ինչ որ ուզում է» . իսկ մի քանիսն ասում էին , «ո՛չ . մարգարէի այս հիւանդ վիճակումն անկարելի է թուզուլ , որ նա բան գրէ . ո՞վ գիտէ գուցէ տենդը բանել ու միտքը ցնորուել է» : Մուհամմէդի սենեակումը սորանք գուսում գլխումով եւ յիշոցներով (լազվ) կոփւ եւ թշնամութիւն բարձրացրին : Օմարը , որ այդ կոփւ գլխաւոր հեղինակն էր եւ չէր ուզում , որ Մուհամմէդը մի վերջին խօսք ասէ , որ գուցէ մինչեւ ցարդ արիւնով կազմած խալամական իշխանութիւնը քարուքանդ կ'անէ , կամ Օմարի ծրագրին ու նպատակներին կը վկասէ , բարձր ձայնով աղաղակեց «Հասբունա Քիթու-Աւահի» այսինքն «Աստուծոյ գիրքը (Դուրանը) մեզ բաւական է» : Երբոր Մուհամմէդը տեսաւ , որ կոփւն ու հակածառութիւնը չափիցն անցաւ , ասաց բարկութեամբ «վեր կացէք , կշտից դնարէք . մի մարգարէի մօտ կուելն անվայել է» : Իբն-Աբբասն ասում է , «վա՛յ , ինչ սոսկալի հինգշաբաթ

էր այդ . թող չը տուին . որ մարգարէն իր վերջին կամքը յայտնէր» : Իսկ մենք պէտք է ասենք , որ Մուհամմէդի խօսքին համեմատ , եթէ իր վերջին կամքը յատանած լինէր , մահմէդականները մոլորութեան մէջ չէին ընկնի , բայց որովհետեւ թող չը տուին , որ նա ասէր իր վերջին հանգումը , ուրիմն աշխարհիս բոլոր մահմէդականները ահա տասնեւերեք դար միշտ մոլորուած էին եւ յաւիտուան էլ մոլորուած պիտի մնան իրանց մարգարէի խօսքին համեմատ :

Մահմէդական պատմիչները Մուհամմէդի բերանը իր այդ մահուան հիւանդութեան մէջ չպատ լաւ լաւ խրատներ են զնում , բայց մենք զանց ենք անում դորանց այստեղ կրկնելուց , որովհետեւ ետքի ժամանակների շինուած բաներ են :

Այդ բարոյախօսութեան անստոյգ լինելը նորանից է յայտնի , որ Գաբրիէլ հրեշտակի համար պատմում են , թէ նորա մահուանից երեք օր առաջ՝ ամեն օր զալիս նորա առողջութիւնը հարցնում էր . եւ թէ երբորդ օրը «մէլէք-էլ-մովթը» հոգի առնող հրեշտակը եկաւ , դրան առջեւը կանգնած դուռը թակեց , հրաման առաւ ներս մտաւ ու Մուհամմէդի հետը երկար խօսակցելուց ու համոզելուց յետոյ հոգին առաւ :

Այսչափը միայն կարող ենք պատմական իրողութիւնն համարել , որ Մուհամմէդը շատ վախենում էր մեռնելուց , եւ մահուան օրը զլու խը իր Այշէի կուրծքի վերայ դրած պառկած էր : Այդ միջոցին Այշէի եղբայր Աբդուրրահմանը մի «միավաք» կոչուած փայտի կտոր ձեռնին , որով մահմէդականները մաքրում են իրանց տատնիները , ներս է մտնում : Մուհամմէդին աչքերը բանում այն փայտի կտորին է մտիկ անում : Այշէն ասում է , «ուզո՞ւմ ես այդ «միավաք»ը . «այո՛» , պատասխանում է նա : Այշէն փայտի կտորը եղբօր ձեռնիցն առնելով իր բերանն է զնում ու ծամելով կակուղացնում ու տալիս Մուհամմէդին : Նա էլ այդ ծամծամած փայտի կտորովը մաքրում է իր ատամները : Այդ գեպքից յետոյ շուտով մեռնում է Մուհամմէդը : Եւ Այշէն ասում է , «ո՛հ որչափ երջանիկ եմ ես . որ Մուհամմէդի կեանքի վերջումը իմ բերանիս շողիքը եւ

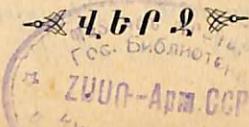
նորա բերանի շողիքն իրար խառնուեցին»։ Այս կերպ վերջացաւ արաք մարդարէի կեանքը իր սիրած կնկայ ծոցումը։

* * *

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

ԵՌՈՒՆԱՄՄԷԴԻ կենսագրութիւնը մենք ժողովեցինք այստեղ համառօրէն իրանց պատմաբաններիցը, մեր նպատակն էր ընթերցովին հասկացնել, թէ մահմէղականներն իրանց մարդարէն ինչպէս են երեւակայում, թէեւ մենք մեր բոլոր գրածները չենք ընդունում իրրեւ եղած պատմական իրողութիւններ։ Դորանց պատմիչները շատ բան հնարել ստեղծել են, շատ բան աւելցրել, շատ իրողութիւն փոխել եւ շատն էլ գուրս են ձգել. որպէս զի իրանց մարդարէի պատկերը փառաւոր ցոյց տան, որ պատմիչների մէկ հատ սկզբունքը եւ նպատակն է ի սկզբանէ։ Ահա ինչ է ասում մեր քանիցս յիշած Թօվզէթ-ուլ-Ահբար գրքի հեղինակը Մուհամմէդի Զէյզի կին Զէյնէրի հետ անպատճ ամուսնանալու աղաքաւ, «յայտնի լինի, որ մեկնիչներից, աւանդագէտներից, պատմաբաններից եւ մարդարէի կենսագրող հեղինակներից ումանք այս Զէյզի եւ Զէյնէրի պատմութիւնը ուրիշ կերպ են արել. այնպէս որ մի կատարելապէս հաւատացող մարդ օրհնեալ մարդարէի մասին այնպիսի բաներ չէ կարող հաւատալ։ Մենք զգուշաւոր եւ վստահելի աւանդագէտների ու կենսագիր հեղինակների գրքերիցն քաղեցինք մեր պատմածները. իսկ զգուշութեան եւ վստահութեան տէր չեղող անձինքների գըրուածներիցը խոյս տուինք։ Որդ մեր նպատակն այն է, որ երբ մահմէղականներ ուրիշ գրքերում կարդան այնպիսի բաներ որոնցից մենք խոյս ենք տուել. չը զայթակղուին, թէեւ նորանց գրողներն էլ ճշմարիտ հաւատացելոց թւիցն են»։

Թողղ ընթերցողը բաղդատէ Մուհամմէդին Յիսուսի հետ։

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0170342

Ա. Զ. Դ.

Մունամմէզի կենասպրութիւնն բուն և սույզ աղբիւրը
Գուրանն է, որից մննք այստեղ ոի քանի վկացութիւն-
ներ ենք բերել։ Այդ արտք մարդարէի կատարեալ պատ-
կերը միմիայն Ղուրանումն է, որ մենք արտերէն բնա-
գրիցը թարգմանել ենք հայերէնի և մասդիք ենք շո-
տակ աղբազրելու։